

Bcom sem 5 notes for exam

Prepared by

Prof. Rishabh Rajput

Unit 1

નીતિ આયોગ

નીતિ આયોગ (**NITI Aayog**) - સવિસ્તાર નોંધ

૧. પ્રસ્તાવના (Introduction)

* પૂરું નામ: NITI Aayog નું પૂરું નામ National Institution for Transforming India (રાષ્ટ્રીય ભારત પરિવર્તન સંસ્થા) છે.

* સ્થાપના: ૧ જાન્યુઆરી, ૨૦૧૫ ના રોજ ભારત સરકાર દ્વારા એક ઠરાવ પસાર કરીને તેની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી.

* આયોજન પંચનું સ્થાન: આ સંસ્થાએ ૬૫ વર્ષ જૂના આયોજન પંચ (Planning Commission) નું સ્થાન લીધું છે.

* મુખ્ય ભૂમિકા: નીતિ આયોગ ભારત સરકારના 'Think Tank' (વિચારોની સંસ્થા/સલાહકાર મંડળ) તરીકે કાર્ય કરે છે.

* વિકાસ મોડેલ: તે 'Bottom-Up' (તળિયેથી ઉપર તરફ) ના અભિગમ પર કામ કરે છે, જ્યાં ગ્રામીણ સ્તરેથી યોજનાઓ તૈયાર કરી કેન્દ્ર સુધી પહોંચાડવામાં આવે છે. (જ્યારે આયોજન પંચ Top-Down અભિગમ પર કામ કરતું હતું).

* સહકારી સંઘવાદ (Cooperative Federalism): કેન્દ્ર અને રાજ્યો વચ્ચે સુમેળ સાધીને સાથે મળીને દેશનો વિકાસ કરવો એ આ સંસ્થાનો મુખ્ય આધારસ્તંભ છે.

* બિન-બંધારણીય સંસ્થા: આ એક બિન-બંધારણીય (Non-Constitutional) અને બિન-સાંવિધિક (Non-Statutory) સંસ્થા છે, જે કારોબારી પ્રસ્તાવ દ્વારા રચવામાં આવી છે.

૨. નીતિ આયોગની મુખ્ય રચના (**Structure of NITI Aayog**)

- * અધ્યક્ષ (Chairperson): ભારતના વડાપ્રધાન (હોદ્દાની રૂએ).
- * ઉપાધ્યક્ષ (Vice-Chairperson): વડાપ્રધાન દ્વારા નીમવામાં આવે છે.
- * ગવર્નિંગ કાઉન્સિલ (Governing Council): દેશના તમામ રાજ્યોના મુખ્યમંત્રીઓ અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોના લેફ્ટનન્ટ ગવર્નરનો સમાવેશ થાય છે.
- * મુખ્ય કારોબારી અધિકારી (CEO): ભારત સરકારના સચિવ કક્ષાના અધિકારી.
- * સભ્યો: પૂર્ણકાલીન સભ્યો, અંશકાલીન સભ્યો (વિશ્વવિદ્યાલયો અને સંશોધન સંસ્થાઓમાંથી) અને પદભ્રષ્ટ (Ex-officio) સભ્યો (કેન્દ્રીય મંત્રીમંડળમાંથી).

૩. નીતિ આયોગના મુખ્ય હેતુઓ અને ઉદ્દેશ્યો (Objectives of NITI Aayog)

- * સહકારી સંઘવાદ પ્રોત્સાહિત કરવો (Promote Cooperative Federalism): રાજ્યોને માત્ર નીતિઓ અનુસરનારા જ નહીં, પરંતુ રાષ્ટ્રીય વિકાસના નીતિનિર્માણમાં સક્રિય ભાગીદાર બનાવવા.
- * તળિયા સ્તરેથી આયોજન (Bottom-Up Planning): ગ્રામીણ સ્તરે વિશ્વાસપાત્ર યોજનાઓ બનાવવાની પદ્ધતિ વિકસાવવી અને તેને ઉચ્ચ સ્તર સુધી એકીકૃત કરવી.
- * રાષ્ટ્રીય સુરક્ષા અને આર્થિક નીતિઓ વચ્ચે સુમેળ: આર્થિક વ્યૂહરચના અને નીતિઓમાં રાષ્ટ્રીય સુરક્ષાના હિતોનો સમાવેશ થાય તેની ખાતરી કરવી.
- * સમાજના વંચિત વર્ગો પર વિશેષ ધ્યાન: જે વર્ગો આર્થિક પ્રગતિથી પૂરતા પ્રમાણમાં લાભાન્વિત નથી થયા, તેમના પર વિશેષ ધ્યાન આપવું.
- * લાંબા ગાળાની વ્યૂહરચના (Long-Term Framework): દેશના વિકાસ માટે ૧૫ વર્ષીય વિઝન (Vision Document), ૭ વર્ષીય વ્યૂહરચના (Strategy) અને ૩ વર્ષીય એક્શન એજન્ડા (Action Agenda) તૈયાર કરવો.
- * ઇનોવેશન અને ક્ષમતા વર્ધન (Innovation and Knowledge Hub): દેશમાં સંશોધન, ઇનોવેશન અને નવીન વિચારસરણીને પ્રોત્સાહન આપવું.
- * ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ: વિકાસ કાર્યો અને સુશાસન (Governance) માં આધુનિક ટેકનોલોજીના ઉપયોગ વધારવો.

૪. નીતિ આયોગની વિગતવાર સમજૂતી (Detailed Explanation)

(A) આયોજન પંચ અને નીતિ આયોગ વચ્ચેનો તફાવત

આયોજન પંચ જૂની વિચારસરણી પર આધારિત હતું, જ્યાં કેન્દ્ર સરકાર પોતે નીતિઓ બનાવીને રાજ્યો પર લાદતી હતી ('Top-Down Approach'). આયોજન પંચ પાસે રાજ્યોને ભંડોળ (Funds) ફાળવવાની સત્તા હતી.

નીતિ આયોગે આ પદ્ધતિ બદલી નાખી છે. નીતિ આયોગ પાસે નાણાં ફાળવવાની સત્તા નથી (જે નાણાં મંત્રાલય પાસે છે). તે માત્ર આર્થિક અને સામાજિક વિષયો પર કેન્દ્ર અને રાજ્યોને ઉચ્ચ કક્ષાની વૈજ્ઞાનિક અને તકનીકી સલાહ આપે છે.

(B) મુખ્ય કાર્યકારી ક્ષેત્રો (Key Pillar Frameworks)

૧. ટીમ ઇન્ડિયા હબ (**Team India Hub**): કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્યો વચ્ચે સેતુ (Bridge) તરીકે કામ કરે છે. તે દરેક રાજ્યને કેન્દ્રમાં પોતાની વાત મૂકવાનો અધિકાર આપે છે.

૨. નોલેજ અને ઇનોવેશન હબ (**Knowledge and Innovation Hub**): નીતિ આયોગ વિવિધ ક્ષેત્રો જેવા કે શિક્ષણ, આરોગ્ય, કૃષિ, અને ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરમાં સુધારા લાવવા માટે શ્રેષ્ઠ વિચારો અને વૈશ્વિક મોડેલોનો અભ્યાસ કરીને ભારત માટે અનુકૂળ માર્ગદર્શિકા બનાવે છે.

(C) નીતિ આયોગના અગત્યના પહેલ અને સૂચકાંકો (Key Initiatives & Indices)

નીતિ આયોગ માત્ર યોજનાઓ જ નથી બનાવતું, પરંતુ રાજ્યો વચ્ચે સ્વસ્થ સ્પર્ધાત્મકતા (Competitive Federalism) વધારવા માટે વિવિધ ઇન્ડેક્સ (સૂચકાંકો) બહાર પાડે છે:

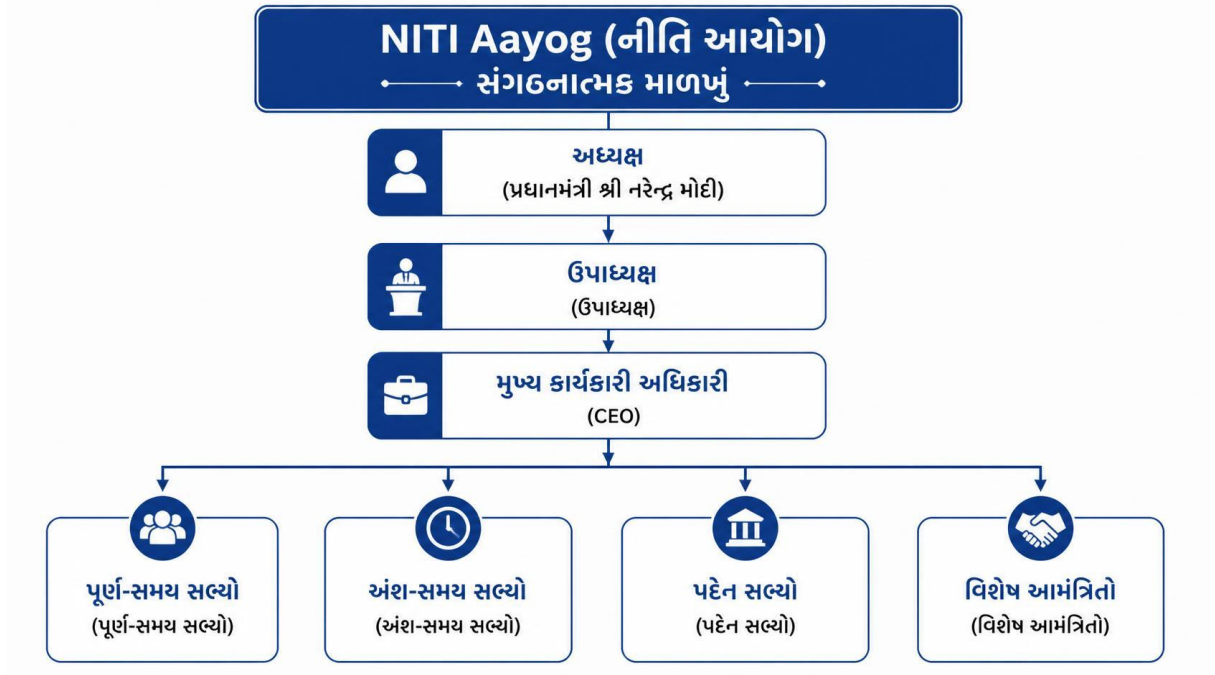
* અટલ ઇનોવેશન મિશન (**Atal Innovation Mission - AIM**): શાળા અને કોલેજ કક્ષાએ સંશોધન અને નવીનતા લાવવા માટે 'અટલ ટેકરિંગ લેબ્સ' (ATL) ની સ્થાપના.

* એસ.ડી.જી. ઇન્ડેક્સ (**SDG India Index**): સંયુક્ત રાષ્ટ્રના સતત વિકાસના લક્ષ્યો (Sustainable Development Goals) હાંસલ કરવામાં કયું રાજ્ય કેટલું આગળ છે તેનું મૂલ્યાંકન.

* આકાંક્ષી જિલ્લા કાર્યક્રમ (**Aspirational Districts Programme**): દેશના સૌથી પછાત અંકાચેલા ૧૧૨ થી વધુ જિલ્લાઓને ઝડપી વિકાસની મુખ્ય ધારામાં લાવવા માટેનો વિશેષ કાર્યક્રમ.

* સ્વાસ્થ્ય અને શિક્ષણ સૂચકાંક: રાજ્યોની હોસ્પિટલો અને શિક્ષણની ગુણવત્તાના આધારે રેન્કિંગ આપવું.

૧. નીતિ આયોગની રચના (Composition of NITI Aayog)

આયોજન પંચના સ્થાને લાવવામાં આવેલા નીતિ આયોગનું સંસ્થાકીય માળખું નીચે મુજબના મુખ્ય ભાગોમાં વહેંચાયેલું છે:

બુલેટ પોઈન્ટ્સ (મુખ્ય સભ્યો):

- * અધ્યક્ષ (Chairperson): ભારતના વડાપ્રધાન.
- * ઉપાધ્યક્ષ (Vice-Chairperson): વડાપ્રધાન દ્વારા નીમવામાં આવતા મુખ્ય વડા (કેબિનેટ મંત્રી સમકક્ષ દરજ્જો).
- * ગવર્નિંગ કાઉન્સિલ (Governing Council): તમામ રાજ્યોના મુખ્યમંત્રીઓ અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોના લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર/પ્રશાસકો.
- * પ્રાદેશિક પરિષદ (Regional Councils): ચોક્કસ પ્રાદેશિક સમસ્યાઓના ઉકેલ માટે ચોક્કસ સમયગાળા માટે રચાતી કાઉન્સિલ.
- * વિશેષ આમંત્રિતો (Special Invitees): વડાપ્રધાન દ્વારા નામાંકિત કરાયેલા વિવિધ ક્ષેત્રોના નિષ્ણાતો અને તજજ્ઞો.
- * મુખ્ય કારોબારી અધિકારી (CEO): ભારત સરકારના સચિવ કક્ષાના નિમાયેલા અધિકારી (માળખાકીય સંચાલન માટે).
- * સંપૂર્ણ સમયના સભ્યો (Full-time Members): રાજ્યકક્ષાના મંત્રી સમકક્ષ સ્થાન ધરાવતા નિષ્ણાતો.
- * અંશકાલીન સભ્યો (Part-time Members): મુખ્ય યુનિવર્સિટીઓ અને સંશોધન સંસ્થાઓમાંથી મહત્તમ ૨ સભ્યો (રોટેશનલ આધારે).
- * હોદ્દાની રૂપે સભ્યો (Ex-officio Members): કેન્દ્રીય મંત્રીમંડળમાંથી વડાપ્રધાન દ્વારા નામાંકિત કરાયેલા મહત્તમ ૪ મંત્રીઓ.

વિગતવાર સમજૂતી (Detailed Explanation):

૧. ગવર્નિંગ કાઉન્સિલ (Governing Council):

જૂના આયોજન પંચમાં રાજ્યોની ભૂમિકા માત્ર સલાહ પૂરતી સીમિત હતી. નીતિ આયોગની ગવર્નિંગ કાઉન્સિલમાં દરેક રાજ્યના મુખ્યમંત્રીને સીધું સ્થાન આપીને 'સહકારી સંઘવાદ' (Cooperative Federalism) ને મજબૂત કરવામાં આવ્યું છે, જેથી રાષ્ટ્રીય નીતિઓ બનાવતી વખતે જ રાજ્યોના અવાજને સાંભળી શકાય.

૨. પ્રાદેશિક પરિષદ (Regional Councils):

જ્યારે બે કે તેથી વધુ રાજ્યો વચ્ચે પાણી, પર્યાવરણ કે ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર જેવા સહિયારા મુદ્દાઓ ઊભા થાય છે, ત્યારે વડાપ્રધાન કે તેમના પ્રતિનિધિના અધ્યક્ષપણા હેઠળ આ પ્રાદેશિક કાઉન્સિલ બનાવવામાં આવે છે.

૩. વિશેષ સભ્યો અને તજજ્ઞો (Special Invitees & Subject Experts):

દેશની જટિલ આર્થિક અને સામાજિક સમસ્યાઓના ઉકેલ માટે યોગ્ય ક્ષેત્રના ક્ષેત્રીય નિષ્ણાતો, કૃષિશાસ્ત્રીઓ, અર્થશાસ્ત્રીઓ અને ઉદ્યોગપતિઓની સલાહ લેવામાં આવે છે.

૨. નીતિ આયોગનું ભાવિ આયોજન (Future Planning Framework)

નીતિ આયોગે જૂની "૫ વર્ષીય યોજનાઓ" (5-Year Plans) ની પ્રથા બંધ કરીને દેશ માટે લાંબા ગાળાના અને આધુનિક ચતુર્મુખી મોડેલ પર આધારિત નવું ભાવિ આયોજન રજૂ કર્યું છે:

બુલેટ પોઈન્ટ્સ (ભાવિ આયોજનના મુખ્ય આધારસ્તંભો):

* ૧૫ વર્ષીય વિઝન ડોક્યુમેન્ટ (15-Year Vision Document - Viksit Bharat @2047): દેશના લાંબા ગાળાના વિકાસનો રોડમેપ.

* ૭ વર્ષીય વ્યૂહરચના (7-Year Strategy Document): મધ્યમ ગાળાની આર્થિક અને સામાજિક વ્યૂહરચના.

* ૩ વર્ષીય એક્શન એજન્ડા (3-Year Action Agenda): તાત્કાલિક અમલીકરણ માટેનો ટૂંકા ગાળાનો પ્લાન.

* આકાંક્ષી બ્લોક કાર્યક્રમ (Aspirational Blocks Programme): તળિયાના પછાત વિસ્તારોનો ઝડપી વિકાસ.

* ગ્રીન ગ્રોથ અને નેટ ઝીરો લક્ષ્ય (Green Growth & Sustainable Development): પર્યાવરણ સુસંગત આર્થિક વિકાસ.

* ડિજિટલ પબ્લિક ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર અને નવી ટેકનોલોજી (DPI & Deep Tech): AI, સેમિકન્ડક્ટર અને ડિજિટલ ભારત.

વિગતવાર સમજૂતી (Detailed Explanation):

૧. ત્રિ-સ્તરીય યોજના માળખું (Three-Tier Planning Framework):

* ૧૫ વર્ષનું વિઝન (Vision @2047): નીતિ આયોગનો મુખ્ય ધ્યેય ભારતને ૨૦૪૭ સુધીમાં વિકસિત રાષ્ટ્ર (Viksit Bharat) બનાવવાનો છે. તેમાં આરોગ્ય, શિક્ષણ, ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર અને આર્થિક વૃદ્ધિના લાંબા ગાળાના લક્ષ્યાંકો નિર્ધારિત કરાયા છે.

* ૭ વર્ષની વ્યૂહરચના (Strategy): વિઝન ડોક્યુમેન્ટના લક્ષ્યોને પ્રાપ્ત કરવા માટે આ નીતિઓ અને સાધન-સંપત્તિના આયોજન માટેનો મધ્યમ ગાળાનો રોડમેપ પૂરો પાડે છે.

* ૩ વર્ષનો એક્શન એજન્ડા (Action Agenda): સરકારી બજેટ અને નીતિઓમાં તાત્કાલિક સુધારા લાવવા માટેનું વ્યવહારુ યોજના માળખું તૈયાર કરે છે.

૨. આકાંક્ષી જિલ્લા અને બ્લોક કાર્યક્રમ (Aspirational Districts & Blocks Programme):

દેશના ૧૧૨ સૌથી પછાત જિલ્લાઓ અને ૫૦૦ થી વધુ તાલુકાઓ (Blocks) માં આરોગ્ય, પોષણ, શિક્ષણ અને કૃષિ ક્ષેત્રે રિયલ-ટાઇમ ડેટા દ્વારા વિકાસ ઉપર દેખરેખ રાખીને ઝડપી સુધારા લાવવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવી રહ્યું છે.

૩. હરિત વિકાસ અને ઊર્જા પરિવર્તન (Green Growth & Energy Transition):

ભાવિ આયોજનમાં અશ્મિભૂત બળતણ (Fossil fuels) પરની નિર્ભરતા ઘટાડીને ગ્રીન હાઇડ્રોજન, ઇલેક્ટ્રિક વાહનો (EVs) અને પુનઃપ્રાપ્ય ઊર્જા (Solar/Wind) નો ઉપયોગ વધારવાની નીતિ મુખ્ય છે.

૪. નવીન ટેકનોલોજી અને ઈનોવેશન (Frontier Technologies & Innovation):

નીતિ આયોગ દેશમાં Artificial Intelligence (AI), સેમિકન્ડક્ટર મેન્યુફેક્ચરિંગ, અને રોબોટિક્સ જેવા ક્ષેત્રોમાં ભારતને ગ્લોબલ હબ બનાવવાની યોજના પર કાર્ય કરી રહ્યું છે. સાથે જ અટલ ઈનોવેશન મિશન (AIM) દ્વારા યુવાનોમાં સ્ટાર્ટઅપ કલ્ચર પ્રોત્સાહિત કરાઈ રહ્યું છે.

પરીક્ષા માટે ટૂંકો સાર (Key Takeaway for Exams):

નીતિ આયોગ એ 'વિકસિત ભારત ૨૦૪૭'ના સ્વપ્નને સાકાર કરવા માટેનું કેન્દ્રબિંદુ છે. તેનું માળખું કેન્દ્ર અને રાજ્યોને સમકક્ષ ભાગીદાર બનાવે છે અને તેનું ભાવિ આયોજન પરંપરાગત ૧૨મી પંચવર્ષીય યોજનાથી અલગ થઈને સ્થાયી, તકનીકી અને સર્વસમાવેશી (Inclusive & Sustainable) વિકાસ તરફ આગળ વધે છે.

ભારતીય અર્થતંત્રના માળખાકીય/ક્ષેત્રીય પરિવર્તનો

ભારતીય અર્થતંત્રમાં માળખાકીય / ક્ષેત્રીય પરિવર્તનો (Structural/Sectoral Changes in Indian Economy)

૧. મુખ્ય ૩ ક્ષેત્રોની પ્રાથમિક ઓળખ (Overview of Three Sectors)

ભારતીય અર્થતંત્રને મુખ્યત્વે ૩ ભાગમાં વહેંચવામાં આવે છે:

* પ્રાથમિક ક્ષેત્ર (Primary Sector): ખેતી, પશુપાલન, જંગલ, મત્સ્યપાલન અને ખાણકામ.

* દ્વિતીયક ક્ષેત્ર (Secondary Sector): ઉત્પાદન (Manufacturing), બાંધકામ (Construction), વીજળી, ગેસ અને પાણી પુરવઠો.

* તૃતીયક ક્ષેત્ર (Tertiary Sector / Services): વેપાર, હોટેલ, વાહનવ્યવહાર, બેંકિંગ, વીમો, આઈ.ટી. (IT), શિક્ષણ અને આરોગ્ય સેવાઓ.

૨. GDP માં ક્ષેત્રીય હિસ્સાનું પરિવર્તન (Structural Changes in GDP Contribution)

સ્વતંત્રતા સમયે (૧૯૫૦-૫૧) ભારતનું અર્થતંત્ર ખેતીપ્રધાન હતું, પરંતુ સમય જતાં સેવા ક્ષેત્રનો દબદબો વધ્યો છે.

મુખ્ય આંકડાકીય કોષ્ટક (Data Comparison):

| ક્ષેત્ર (Sector) | ૧૯૫૦-૫૧ નો હિસ્સો (%) | ૨૦૧૩-૧૪ નો હિસ્સો (%) | તાજેતરનો હિસ્સો (૨૦૨૪-૨૫/૨૬)

| ખેતી ક્ષેત્ર (Agriculture) | ૫૧.૮૧% | ૧૮.૨૦% | ~૧૪% થી ૧૮% |

| ઉદ્યોગ ક્ષેત્ર (Industry) | ૧૪.૧૬% | ૨૪.૭૭% | ~૨૭% થી ૩૦% |

| સેવા ક્ષેત્ર (Services) | ૩૩.૨૫% | ૫૭.૦૩% | ~૫૪% થી ૫૫% |

વિગતવાર ક્ષેત્રીય વિશ્લેષણ (Sector-wise Detailed Analysis):

(A) ખેતી અને સંલગ્ન ક્ષેત્ર (Agriculture Sector):

* સ્થિતિ: ૧૯૫૦-૫૧ માં GDP માં ખેતીનો હિસ્સો ૫૧% કરતાં વધુ હતો, જે ઘટીને હાલમાં ૧૪-૧૮% આસપાસ આવી ગયો છે.

* કારણ: કૃષિ ક્ષેત્રમાં યાંત્રિકીકરણ આવ્યું છે પણ બિન-કૃષિ ક્ષેત્રો (ઉદ્યોગ અને સેવા) નો વિકાસ દર ખેતી કરતા ઘણો ઝડપી રહ્યો છે.

* હકારાત્મક પાસું: હરિયાળી ક્રાંતિ (Green Revolution) ના કારણે ભારતમાં ખાદ્યાન્ન ઉત્પાદન ચોક્કસપણે વધ્યું છે (સ્વતંત્રતા સમયે ભારત અનાજની આયાત કરતો હતો, આજે નિકાસકાર બન્યો છે).

* મુખ્ય પરિવર્તન: પરંપરાગત પાકો (ઘઉં-ચોખા) ની સાથે હવે બાગાયત (Horticulture), મત્સ્યપાલન (Fisheries) અને પશુપાલન (Livestock) નું પ્રદાન વધ્યું છે.

(B) ઉદ્યોગ અને ઉત્પાદન ક્ષેત્ર (Industrial Sector):

* સ્થિતિ: ૧૯૫૦-૫૧ માં ઉદ્યોગનો હિસ્સો માત્ર ૧૪.૧૬% હતો, જે વધીને હાલ ૨૭% થી ૩૦% ના સ્તરે પહોંચ્યો છે.

* કારણ: ૧૯૫૬ ની ઔદ્યોગિક નીતિ, ભારે ઉદ્યોગોની સ્થાપના અને ૧૯૯૧ ના નવી આર્થિક નીતિના સુધારા (LPG - Liberalisation, Privatisation, Globalisation).

* મુખ્ય પરિવર્તન: અત્યારે 'મેક ઇન ઇન્ડિયા' (Make in India), PLI (Production Linked Incentive) યોજનાઓ, અને સેમિકન્ડક્ટર મિશન દ્વારા મેન્યુફેક્ચરિંગને વેગ આપવામાં આવી રહ્યો છે.

(C) સેવા ક્ષેત્ર (Services Sector - The Growth Engine):

* સ્થિતિ: ૧૯૫૦-૫૧ માં ૩૩% હિસ્સો ધરાવતું સેવા ક્ષેત્ર આજે દેશના GDP ના ૫૪% થી વધુ હિસ્સાનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.

* વિશેષતા: ભારત વિકસિત દેશોની જેમ તબક્કાવાર (ખેતી \ ઉદ્યોગ \ સેવા) આગળ વધવાને બદલે સીધું જ ખેતીમાંથી સેવા ક્ષેત્રમાં મોટો ફૂદકો મારનાર દેશ બન્યો છે.

* મુખ્ય ચાલક બળ: સોફ્ટવેર/આઈ.ટી. (IT & Software Services), ટેલિકોમ્યુનિકેશન, ફાઇનાન્સિયલ સર્વિસિસ (UPI, ડિજિટલ બેંકિંગ) અને વાહનવ્યવહાર.

૩. રોજગારી માળખામાં પરિવર્તન (Structural Changes in Employment)

આ ભારતીય અર્થતંત્રનું સૌથી મોટું વિરોધાભાસી (Paradoxical) પાસું છે:

* ખેતી પર નિર્ભરતા: સ્વતંત્રતા સમયે દેશના આશરે ૭૨% લોકો ખેતી પર નિર્ભર હતા. આજે પણ દેશની લગભગ ૪૨% થી ૪૫% વસ્તી પોતાની આજીવિકા માટે ખેતી પર નિર્ભર છે, પરંતુ GDP માં ખેતીનું યોગદાન માત્ર ૧૪-૧૮% જ છે.

* સેવા ક્ષેત્રની મર્યાદા: સેવા ક્ષેત્ર GDP માં ૫૫% નો ફાળો આપે છે, પરંતુ તે માત્ર ૩૦% જેટલી રોજગારી પૂરી પાડે છે. સેવા ક્ષેત્રમાં 'કુશળ શ્રમ' (Skilled Labour) ની જરૂર પડે છે, તેથી ગ્રામીણ અને અકુશળ શ્રમિકોને તેમાં ઝડપથી સમાવી શકાતા નથી.

* ઉદ્યોગ ક્ષેત્ર: મેન્યુફેક્ચરિંગ અને બાંધકામ (Construction) ક્ષેત્ર આશરે ૨૫-૨૮% શ્રમિકોને રોજગારી પૂરી પાડે છે.

૪. માળખાકીય પરિવર્તનના અન્ય મુખ્ય આયામો (Other Structural Shifts)

૧. સંગઠિત વિરુદ્ધ અસંગઠિત ક્ષેત્ર (Organised vs Unorganised Sector):

* પહેલાં અર્થતંત્રનો મોટાભાગનો હિસ્સો અસંગઠિત (Unorganised) હતો.

* GST (વસ્તુ અને સેવા કર), ડિજિટલ પેમેન્ટ્સ (UPI), અને e-Shram પોર્ટલ જેવા સુધારાઓના કારણે ભારતીય અર્થતંત્રનું ઓપચારિકીકરણ (Formalisation) ઝડપથી થઈ રહ્યું છે.

૨. ગામડાં વિરુદ્ધ શહેરનું માળખું (Rural to Urban Shift):

* ૧૯૫૧ માં માત્ર ૧૭% વસ્તી શહેરોમાં રહેતી હતી.

* આજે આશરે ૩૫% થી ૩૬% વસ્તી શહેરોમાં વસે છે. ઝડપી શહેરીકરણ (Urbanisation) સેવાઓ અને ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરની માંગ વધારી રહ્યું છે.

૩. વિદેશી વેપારનું માળખું (Foreign Trade Composition):

* સ્વતંત્રતા સમયે ભારત માત્ર કાચો માલ (ચા, કપાસ, મસાલા) નિકાસ કરતો હતો અને તૈયાર વસ્તુઓ આયાત કરતો હતો.

* આજે ભારત IT સેવાઓ, ફાર્માસ્યુટિકલ્સ (દવાઓ), રિફાઇન્ડ પેટ્રોલીયમ અને એન્જિનિયરિંગ ગૂડ્ઝ નો મોટો નિકાસકાર દેશ બની ગયો છે.

૫. વિદ્યાર્થીઓ માટે યાદ રાખવાના શોર્ટકટ પોઈન્ટ્સ (Quick Memory Notes)

* GDP શિફ્ટ: Agriculture (૫૧% થી ૧૪%), Services (૩૩% થી ૫૫%), Industry \ (૧૪% થી ૨૭%).

* રોજગારી વિરોધાભાસ: ખેતી રોજગારી આપે છે ૪૨%, પણ GDP આપે છે માત્ર ~૧૪-૧૮%.

* : ૧૯૯૧ ના સુધારા (LPG - ઉદારીકરણ, ખાનગીકરણ અને વૈશ્વિકીકરણ).

* વર્તમાન ટ્રેન્ડ: ડિજિટલાઇઝેશન, ઓપચારિકીકરણ (Formalisation) અને હરિત ઊર્જા (Green Energy Transitions).

૬. નિષ્કર્ષ (Conclusion)

ભારતીય અર્થતંત્રમાં થયેલું માળખાકીય પરિવર્તન દર્શાવે છે કે ભારત એક પરંપરાગત કૃષિપ્રધાન અર્થતંત્રમાંથી નીકળીને આધુનિક, સેવા-સંચાલિત અને ટેકનોલોજી-આધારિત આંતરરાષ્ટ્રીય આર્થિક સત્તા બનવા તરફ ઝડપથી આગળ વધી રહ્યું છે. આવનારા સમયમાં 'વિકસિત ભારત @2047' ના લક્ષ્યને હાંસલ કરવા માટે ઉત્પાદન (Manufacturing) ક્ષેત્રને મજબૂત કરી વધુને વધુ રોજગારી ઊભી કરવી અત્યંત જરૂરી છે.

સમવાય નાણાંતંત્રનો માત્ર અર્થ પ્રવર્તમાન નાણાંપંચની ભલામણો

૧. સમવાય નાણાંતંત્રનો અર્થ (Meaning of Federal Finance)

સમવાયી શાસન વ્યવસ્થા (Federal System of Governance) માં કેન્દ્ર સરકાર અને વિવિધ રાજ્ય સરકારો વચ્ચે નાણાકીય સાધનો, આવકના સ્ત્રોતો અને ખર્ચની જવાબદારીઓની વહેંચણી કરવાની પદ્ધતિને 'સમવાય નાણાંતંત્ર' (Federal Finance) કહેવામાં આવે છે.

સમવાય નાણાંતંત્રના મુખ્ય પાસાઓ અને નીતિઓ નીચે મુજબ છે:

* નાણાકીય સ્વતંત્રતા (Financial Independence): સમવાયી માળખામાં કેન્દ્ર અને રાજ્ય બંને સરકારોને બંધારણ દ્વારા નક્કી કરવામાં આવેલા ચોક્કસ ક્ષેત્રોમાંથી કર (Tax) ઉઘરાવવાનો અને સ્વતંત્ર રીતે ખર્ચ કરવાનો અધિકાર મળે છે.

* આવક અને ખર્ચ વચ્ચેની અસમાનતા (Vertical Imbalance):

દેશમાં મોટા ભાગના આવકના મુખ્ય સ્ત્રોતો (જેવા કે ઈન્કમ ટેક્સ, કોર્પોરેટ ટેક્સ, જીએસટી વગેરે) કેન્દ્ર સરકાર પાસે હોય છે, જ્યારે શિક્ષણ, આરોગ્ય, અને રસ્તાઓ જેવા જાહેર ખર્ચ કરવાની પ્રાથમિક જવાબદારી રાજ્યો પાસે હોય છે. આ અસમાનતા દૂર કરવી એ સમવાય નાણાંતંત્રનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય છે.

* પ્રાદેશિક સમતુલા (Horizontal Imbalance):

દેશના બધા રાજ્યોની આર્થિક સ્થિતિ એકસરખી હોતી નથી. કેટલાક રાજ્યો વિકસિત અને સમૃદ્ધ હોય છે જ્યારે કેટલાક રાજ્યો ભૌગોલિક કે આર્થિક રીતે પછાત હોય છે. સમવાય નાણાંતંત્ર દ્વારા પછાત રાજ્યોને વધુ ગ્રાન્ટ કે નાણાં આપીને સમતુલા જાળવવામાં આવે છે.

* સહકારી સંઘવાદ (Cooperative Federalism):

દેશના સર્વાંગી વિકાસ માટે કેન્દ્ર અને રાજ્યો એકબીજાના પૂરક બનીને નાણાકીય સંસાધનોનું આયોજન કરે છે.

૨. ૧૬મા નાણાંપંચનો પરિચય (Introduction to 16th Finance Commission)

ભારતના બંધારણની કલમ ૨૮૦ (Article 280) હેઠળ દર પાંચ વર્ષે ભારતના રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા 'નાણાંપંચ' (Finance Commission) ની રચના કરવામાં આવે છે. નાણાંપંચનું મુખ્ય કાર્ય કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા એકત્રિત કરાયેલા કરવેરામાંથી રાજ્યોને કેટલો હિસ્સો આપવો તેનો રોડમેપ તૈયાર કરવાનું છે.

* અધ્યક્ષ: ૧૬મા નાણાંપંચના અધ્યક્ષ ડૉ. અરવિંદ પનગરિયા (Dr. Arvind Panagariya) છે (જેઓ નીતિ આયોગના પ્રથમ ઉપાધ્યક્ષ રહી ચૂક્યા છે).

* રચના: આ પંચની રચના ડિસેમ્બર ૨૦૨૩ માં કરવામાં આવી હતી.

* અમલીકરણ સમયગાળો: ૧૬મા નાણાંપંચની ભલામણો ૧ એપ્રિલ, ૨૦૨૬ થી ૩૧ માર્ચ, ૨૦૩૧ સુધીના ૫ વર્ષના સમયગાળા માટે લાગુ થશે.

* અહેવાલ સુપ્રત કરવાનો સમય: નાણાંપંચ દ્વારા પોતાનો આખરી અહેવાલ ૩૧ ઓક્ટોબર, ૨૦૨૫ સુધીમાં આપવાનો નિર્દેશ કરવામાં આવેલો છે.

૩. ૧૬મા નાણાંપંચના સંદર્ભ-નિયમો અને મુખ્ય ભલામણો (Terms of Reference & Recommendations)

૧૬મું નાણાંપંચ ભારતના સમવાય નાણાંતંત્રને વધુ સુદૃઢ બનાવવા માટે નીચે મુજબની બાબતો પર પોતાની મુખ્ય ભલામણો અને માર્ગદર્શિકા રજૂ કરી રહ્યું છે:

(A) કેન્દ્રીય કરવેરાની વર્ટિકલ વહેંચણી (Vertical Devolution of Taxes):

* કેન્દ્ર સરકાર પોતાના એકત્રિત કર ભંડોળમાંથી રાજ્યોને કેટલા ટકા રકમ આપશે તેની જોગવાઈ આમાં થાય છે.

* ૧૫મા નાણાંપંચે રાજ્યો માટે ૪૧% હિસ્સો નક્કી કર્યો હતો (જમ્મુ-કાશ્મીર અને લડાખના પુનર્ગઠન બાદ).

* ૧૬મું નાણાંપંચ રાજ્યોની વધતી નાણાકીય જરૂરિયાતોને ધ્યાનમાં રાખીને કરવેરાની આ હિસ્સેદારીની ટકાવારી અને માળખાની પુનઃસમીક્ષા કરીને નવી જોગવાઈઓ રજૂ કરી રહ્યું છે.

(B) રાજ્યો વચ્ચે હોરિઝોન્ટલ વહેંચણીના માપદંડો (Horizontal Devolution Criteria):

જુદા જુદા રાજ્યો વચ્ચે નાણાંની વહેંચણી કરતી વખતે ૧૬મું નાણાંપંચ નીચે મુજબના પાયાના માપદંડો ધ્યાનમાં લે છે:

* આવકનું અંતર (Income Distance): જે રાજ્યોની પ્રતિ વ્યક્તિ આવક રાષ્ટ્રીય સરેરાશ કરતાં ઓછી હોય, તેમને આર્થિક રીતે સક્ષમ બનાવવા માટે વધુ હિસ્સો આપવો.

* વસ્તી (Population): ૨૦૧૧ ની વસ્તી ગણતરીના આંકડાઓને આધારે રાજ્યોની નાણાકીય જરૂરિયાત નક્કી કરવી.

* ક્ષેત્રફળ અને ભૌગોલિક વિસ્તાર (Area & Geography): મોટો ભૌગોલિક વિસ્તાર કે પહાડી પ્રદેશ ધરાવતા રાજ્યોમાં ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરનો ખર્ચ વધુ હોવાથી તેમને વિશેષ વજન આપવું.

* જંગલ અને પર્યાવરણ (Forest & Ecology): પર્યાવરણનું જતન કરતા અને હરિયાળું વન ક્ષેત્ર ધરાવતા રાજ્યોને પ્રોત્સાહિત કરવા.

* ડેમોગ્રાફિક પરફોર્મન્સ (Demographic Performance): વસ્તી નિયંત્રણ અને પરિવાર કલ્યાણ ક્ષેત્રે સારું કામ કરનારા રાજ્યોને યોગ્ય પુરસ્કાર આપવો.

* કર અને રાજકોષીય પ્રયાસો (Tax and Fiscal Efforts): જે રાજ્યો પોતાની કર વસૂલાત સુધારે છે અને રાજકોષીય શિસ્ત જાળવે છે તેમને પ્રોત્સાહન આપવું.

(C) મદદરૂપ અનુદાન અને સબસિડી (Grants-in-Aid):

* બંધારણની કલમ ૨૭૫ હેઠળ નાણાંપંચ જે રાજ્યોને કર વહેંચણી પછી પણ નાણાકીય ખોટ (Revenue Deficit) રહેતી હોય તેમને વિશેષ અનુદાન આપે છે.

* આરોગ્ય, શિક્ષણ અને આપત્તિ વ્યવસ્થાપન (Disaster Management) જેવા મહત્વના સામાજિક ક્ષેત્રો માટે ખાસ ગ્રાન્ટ ફાળવવાની ભલામણ કરવામાં આવે છે.

(D) સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓને નાણાકીય સહાય (Grants for Local Bodies):

* ગ્રામ પંચાયતો, તાલુકા પંચાયતો, જિલ્લા પંચાયતો અને નગરપાલિકાઓ/મહાનગરપાલિકાઓને નાણાકીય રીતે આત્મનિર્ભર બનાવવા માટે સીધી ગ્રાન્ટ આપવાની વ્યવસ્થા.

* સ્થાનિક સંસ્થાઓ પીવાના પાણી, સ્વચ્છતા અને સ્થાનિક ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર જેવા કામો માટે આ ગ્રાન્ટનો ઉપયોગ કરે છે.

(E) આપત્તિ વ્યવસ્થાપન ભંડોળ (Disaster Management Financing):

* કુદરતી આપત્તિઓ (જેવી કે વાવાઝોડું, પૂર, દુષ્કાળ) સામે લડવા માટે નેશનલ ડિઝાસ્ટર રિસ્પોન્સ ફંડ (NDRF) અને સ્ટેટ ડિઝાસ્ટર રિસ્પોન્સ ફંડ (SDRF) ની પુનઃરચના અને મજબૂતીકરણ માટે નાણાકીય જોગવાઈઓની ભલામણ.

૪. ૧૬મા નાણાંપંચ સામેના મુખ્ય પડકારો (Key Challenges)

* ઉત્તર વિરુદ્ધ દક્ષિણના રાજ્યોનો વિવાદ: દક્ષિણના રાજ્યોનો આક્ષેપ છે કે વસ્તી નિયંત્રણ અને આર્થિક વિકાસમાં સારું પ્રદર્શન કરવા છતાં, ૨૦૧૧ ની વસ્તીના આધારે નાણાંની વહેંચણી કરવાથી તેમને ઓછો હિસ્સો મળે છે, જ્યારે વધુ વસ્તી ધરાવતા ઉત્તરના રાજ્યોને વધુ ફંડ મળે છે. ૧૬મા નાણાંપંચ માટે બંને વચ્ચે સંતુલન જાળવવું મોટો પડકાર છે.

* સેસ (Cess) અને સરચાર્જ (Surcharge) નો મુદ્દો: કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા ઉઘરાવવામાં આવતા સેસ અને સરચાર્જમાંથી રાજ્યોને હિસ્સો મળતો નથી. રાજ્યો માંગ કરી રહ્યા છે કે આ રકમને પણ વહેંચણીપાત્ર કર ભંડોળમાં સામેલ કરવામાં આવે.

* રાજકોષીય શિસ્ત (Fiscal Consolidation):

કેન્દ્ર અને રાજ્યો બંને પોતાના દેવાની મર્યાદા (Debt-to-GDP Ratio) માં રહે તે માટેનું ચોક્કસ રોડમેપ તૈયાર કરવો.

૫. નિષ્કર્ષ (Conclusion)

સમવાય નાણાંતંત્ર એ દેશની એકતા અને આર્થિક સ્થિરતાનો પાયો છે. ૧૬મું નાણાંપંચ માત્ર કેન્દ્ર અને રાજ્યો વચ્ચે નાણાંની વહેંચણી કરનારી સંસ્થા નથી, પરંતુ તે ભારતના સંઘીય માળખામાં વિશ્વાસ અને સમાનતા જાળવી રાખનાર મહત્વનો આધારસ્તંભ છે.

ડૉ. અરવિંદ પનગઢિયાના નેતૃત્વ હેઠળ ૧૬મા નાણાંપંચની ભલામણો ૨૦૨૬ થી ૨૦૩૧ ના ગાળામાં ભારતને 'વિકસિત ભારત @2047' ના ધ્યેય તરફ લઈ જવામાં અને રાજ્યો વચ્ચેની આર્થિક અસમાનતા ઘટાડવામાં નિર્ણાયક ભૂમિકા ભજવશે.

Unit 2

Topic-1

૧. ભારતીય અર્થતંત્રમાં કૃષિ ક્ષેત્રનું મહત્વ (*Importance of Agricultural Sector*)

ભારતને એક પરંપરાગત કૃષિપ્રધાન દેશ ગણવામાં આવે છે. દેશના સામાજિક અને આર્થિક વિકાસમાં કૃષિ ક્ષેત્રે ભજવેલી મહત્વની ભૂમિકા નીચે મુજબ છે:

૧. રોજગારીનો મુખ્ય સ્ત્રોત (Primary Source of Employment):

ભારતની કુલ કાર્યાન્વિત વસ્તીના આશરે ૪૨% થી ૪૫% લોકો પોતાની આજીવિકા માટે સીધી અથવા પરોક્ષ રીતે ખેતી અને તેના સંલગ્ન ક્ષેત્રો (જેમ કે પશુપાલન, મત્સ્યપાલન) પર નિર્ભર છે.

૨. રાષ્ટ્રીય આવક (GDP) માં પ્રદાન:

જોકે સમય જતાં જીડીપીમાં ખેતીનો ફાળો ઘટ્યો છે, છતાં પણ દેશના કુલ જીડીપી/જીવીએ (GVA) માં કૃષિ ક્ષેત્રનો હિસ્સો આશરે ૧૪% થી ૧૮% જેટલો નોંધપાત્ર રહેલો છે, જે દેશના આર્થિક તંત્રનો આધારસ્તંભ છે.

૩. ખાદ્ય સુરક્ષાની જોગવાઈ (Food Security for the Nation):

ભારતની ૧૪૦ કરોડથી વધુ વસ્તી માટે અનાજ (ઘઉં, ચોખા, કઠોળ), શાકભાજી, દૂધ અને તેલીબિયાંનું ઉત્પાદન કરીને દેશને ખાદ્ય સામગ્રીની બાબતમાં આત્મનિર્ભર બનાવવાનું કાર્ય ખેતી ક્ષેત્ર કરે છે.

૪. ઉદ્યોગો માટે કાચા માલનો પુરવઠો (Raw Material for Industries):

દેશના મુખ્ય અને પરંપરાગત ઉદ્યોગો જેવા કે સૂતરાઉ કાપડ (Cotton Textiles), ક્ષણ (Jute), ખાંડ (Sugar), પ્રોસેસડ ફૂડ (Food Processing), અને વનસ્પતિ તેલ ઉદ્યોગ સંપૂર્ણપણે કૃષિ ઉત્પાદનો પર આધારિત છે.

૫. ઔદ્યોગિક પેદાશો માટેનું વિશાળ બજાર (Market for Industrial Goods):

ભારતની ગ્રામીણ વસ્તી ખેતીમાંથી આવક મેળવે છે. આ આવક દ્વારા તેઓ ટ્રેક્ટર, થ્રેશર, રાસાયણિક ખાતરો, જંતુનાશક દવાઓ, પંપસેટ તેમજ દૈનિક વપરાશની FMCG વસ્તુઓની માંગ ઊભી કરે છે, જેથી ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રનો વિકાસ થાય છે.

૬. વિદેશી વ્યાપાર અને નિકાસ કમાણી (Foreign Exchange Earnings):

ભારતમાંથી ચા, કોફી, મસાલા, ચોખા (ખાસ કરીને બાસમતી), કપાસ, મગફળી, અને બાગાયતી પાકોની મોટા પાયે નિકાસ થાય છે, જેનાથી દેશને કિંમતી વિદેશી હૂંડિયામણ પ્રાપ્ત થાય છે.

૭. સેવા ક્ષેત્ર અને પરિવહનનો વિકાસ (Support to Services & Transport):

કૃષિ પેદાશોને ખેતરથી બજાર અને પ્રોસેસિંગ યુનિટ્સ સુધી પહોંચાડવા માટે રેલવે, ટ્રક પરિવહન, ગોડાઉન, કોલ્ડ સ્ટોરેજ અને બેંકિંગ/વીમા ક્ષેત્રની માંગ વધે છે.

૮. સામાજિક સ્થિરતા અને ગરીબી નાબૂદી (Socio-Economic Stability & Poverty Alleviation):

દેશના ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ગરીબી ઘટે અને ગ્રામીણ લોકોનું જીવનધોરણ સુધરે તે માટે કૃષિ વિકાસ અત્યંત જરૂરી છે. ખેતી ક્ષેત્રની સમૃદ્ધિ ગ્રામીણ સ્થળાંતર (Rural-Urban Migration) અટકાવવામાં મદદ કરે છે.

૨. કૃષિ ઉત્પાદન અને ઉત્પાદકતાના વલણો (Agricultural Production & Productivity Trends)

સ્વતંત્રતા બાદથી અત્યાર સુધીમાં ભારતીય કૃષિ ક્ષેત્રે ટેકનોલોજીકલ અને નીતિવિષયક ફેરફારોને કારણે મોટા પરિવર્તનો અનુભવ્યા છે:

* સ્વતંત્રતા પછીનો પ્રારંભિક તબક્કો (૧૯૫૦ થી ૧૯૬૬):

આ સમયગાળા દરમિયાન ભારત અનાજની ભારે તંગી અનુભવતો હતો અને "PL-480" કાર્યક્રમ હેઠળ અમેરિકા જેવા દેશો પાસેથી અનાજની આયાત કરવા પર નિર્ભર હતો. કૃષિ ઉત્પાદકતા અત્યંત નીચી હતી.

* હરિયાણી ક્રાંતિનો યુગ (Green Revolution - ૧૯૬૬ થી ૧૯૮૦):

૧૯૬૬-૬૭ માં વધુ ઉપજ આપતા બિયારણો (HYV Seeds), રાસાયણિક ખાતરો, પિસ્ટોલ સિંચાઈ અને કીટકનાશકોના ઉપયોગ સાથે હરિયાણી ક્રાંતિની શરૂઆત થઈ. ઘઉં અને ચોખાના ઉત્પાદનમાં ભવ્ય સફળતા મળી અને ભારત અનાજ ઉત્પાદનમાં આત્મનિર્ભર બન્યું.

* ઉત્પાદકતામાં તબક્કાવાર વધારો (Productivity Shift):

હેક્ટર દીઠ ઉત્પાદકતા (Yield per Hectare) માં નોંધપાત્ર વધારો થયો છે. ઉદાહરણ તરીકે, ૧૯૫૦-૫૧ માં ઘઉંની હેક્ટર દીઠ ઉત્પાદકતા માત્ર ૬૬૩ કિગ્રા હતી, જે વધીને વર્તમાનમાં ૩૫૦૦ કિગ્રા/હેક્ટરથી પણ વધુ પહોંચી છે.

* કૃષિ વિવિધતા (Diversification Trend):

છેલ્લા બે દાયકામાં ખેડૂતો માત્ર પરંપરાગત પાકો (ઘઉં-ચોખા) ઉગાડવાને બદલે રોકડીયા પાકો (કપાસ, શેરડી), બાગાયતી પાકો (ફળો, શાકભાજી), અને પશુપાલન/ડેરી ઉદ્યોગ (શ્વેત ક્રાંતિ) તરફ ઝડપથી વળ્યા છે.

૩. કૃષિ ઉત્પાદકતાને અસર કરતા પરિબળો (Factors Affecting Agricultural Productivity)

ભારતમાં અન્ય વિકસિત દેશોની સરખામણીએ હેક્ટર દીઠ ઉત્પાદકતા નીચી રહેવા માટે નીચે મુજબના પરિબળો જવાબદાર છે:

૧. કુદરતી પરિબળો અને વરસાદ પર નિર્ભરતા:

ભારતીય ખેતી આજે પણ મોટા અંશે "મોસમ સાથેનો જુગાર" ગણાય છે. અનિયમિત વરસાદ, દુષ્કાળ કે અતિવૃષ્ટિ ઉત્પાદકતા પર સીધી પ્રતિકૂળ અસર કરે છે.

૨. જમીનના કદનું વિભાજન (Sub-division & Fragmentation of Land Holdings):

ભારતમાં વારસાગત કાયદાઓને કારણે જમીનના ટુકડા થતા જાય છે. દેશના ૮૫% થી વધુ ખેડૂતો સીમાંત અને નાના ખેડૂતો (Small & Marginal Farmers) છે, જેમની પાસે ૨ હેક્ટરથી ઓછી જમીન છે, જેમાં આધુનિક યંત્રો વાપરવા આર્થિક રીતે પોસાય તેમ નથી.

૩. સિંચાઈ સગવડોનો અભાવ:

કુલ વાવેતર વિસ્તારના માત્ર ૫૦% થી ૫૫% ભાગને જ બારેમાસ સિંચાઈની સુવિધા મળે છે. બાકીનો વિસ્તાર વરસાદ પર નિર્ભર હોવાથી ઉત્પાદકતા નીચી રહે છે.

૪. જમીન અને પરંપરાગત ખેત પદ્ધતિઓ:

બહુ મોટા ભાગના નાના ખેડૂતો આજે પણ હળ, બળદ અને પરંપરાગત ઓજારોનો ઉપયોગ કરે છે. ટ્રેક્ટર, હાર્વેસ્ટર અને ડ્રોન જેવી આધુનિક ટેકનોલોજીનો વ્યાપ મર્યાદિત છે.

૫. ગુણવત્તાસભર બિયારણ અને ખાતરનો અભાવ:

પ્રમાણિત બિયારણો (Quality Seeds) ની ઊંચી કિંમત અને સંતુલિત ખાતરના યોગ્ય ઉપયોગ વિશે જાણકારીના અભાવે જમીનની ફળદ્રુપતા અને પાકની ગુણવત્તા ઘટે છે.

૬. કૃષિ ધિરાણ/શાખની અપર્યાપ્તતા:

નાના ખેડૂતોને સમયસર અને વ્યાજબી દરે સરકારી કે બેંકિંગ ધિરાણ મળતું નથી, જેથી તેઓ સાહુકારો પાસે ઊંચા વ્યાજે લોન લેવા મજબૂર બને છે અને રોકાણ કરી શકતા નથી.

૭. જમીનનું ધોવાણ અને ક્ષરણ (Soil Degradation):

રાસાયણિક ખાતરોનો અવિચારી ઉપયોગ, વધુ પડતું સિંચાઈનું પાણી અને જમીનનું ધોવાણ થવાને કારણે જમીનમાં રહેલા કુદરતી પોષક તત્વો ઘટી રહ્યા છે.

૮. બજાર વ્યવસ્થા અને સંગ્રહ સ્થાનનો અભાવ:

યોગ્ય ગોડાઉન અને કોલ્ડ સ્ટોરેજ ન હોવાથી લણણી પછી મોટા પ્રમાણમાં પાક બગડી જાય છે. ઉપરાંત, વચેટિયાઓના કારણે ખેડૂતોને તેમના ઉત્પાદનના પૂરતા ભાવ મળતા નથી.

૪. કૃષિ ઉત્પાદકતા વધારવાના ઉપાયો (Measures to Increase Productivity)

કૃષિ ક્ષેત્રમાં હેક્ટર દીઠ ઉત્પાદન વધારવા માટે સરકાર અને અર્થશાસ્ત્રીઓ દ્વારા નીચે મુજબના પગલાં લેવામાં આવ્યા છે:

૧. સિંચાઈ સુવિધાઓનો વિસ્તાર (Expansion of Irrigation):

'પ્રધાનમંત્રી કૃષિ સિંચાઈ યોજના' (PMKSY) હેઠળ "હર ખેત કો પાની" અને "પર ડ્રોપ મોર કોપ" (ટપક અને કુવારા પદ્ધતિ) દ્વારા સિંચાઈનું નેટવર્ક વધારવું.

૨. ગુણવત્તાયુક્ત બિયારણ અને જૈવિક ખાતર:

હાઇબ્રિડ અને રોગપ્રતિકારક બિયારણો સરળતાથી પૂરા પાડવા. જમીનની ફળદ્રુપતા જાળવવા 'સોઇલ હેલ્થ કાર્ડ' (Soil Health Card) યોજના દ્વારા ખાતરનો સંતુલિત ઉપયોગ પ્રોત્સાહિત કરવો.

૩. કૃષિનું યાંત્રિકીકરણ (Mechanization of Agriculture):

નાના ખેડૂતો પણ ટ્રેક્ટર, શ્રેશર, સ્પ્રેયર અને ડ્રોન જેવા સાધનો વાપરી શકે તે માટે 'કસ્ટમ હાયરિંગ સેન્ટર્સ' (ચોક્કસ ભાડે સાધનો આપવાના કેન્દ્રો) સ્થાપવા અને સબસીડી આપવી.

૪. સસ્તા કૃષિ ધિરાણની સવલત:

કિસાન ક્રેડિટ કાર્ડ (KCC) અને નાબાર્ડ (NABARD) દ્વારા ખેડૂતોને ઓછા વ્યાજે (૪% વ્યાજ દરે) ટૂંકા અને લાંબા ગાળાની બેંક લોન પૂરી પાડવી.

૫. બજાર સુધારા અને e-NAM ની સ્થાપના:

વરેટિયાઓની નાબૂદી માટે e-NAM (National Agriculture Market) જેવું ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ પૂરું પાડવું, જેથી ખેડૂતો દેશના કોઈપણ ખૂણે પોતાના પાકનો શ્રેષ્ઠ ભાવ મેળવી શકે.

૬. પાક વીમો અને જોખમ વ્યવસ્થાપન:

'પ્રધાનમંત્રી ફસલ બીમા યોજના' (PMFBY) દ્વારા અતિવૃષ્ટિ, દુષ્કાળ કે કીટકોના આક્રમણથી થતા નુકસાન સામે ખેડૂતોને ઓછા પ્રીમિયમે નાણાકીય રક્ષણ પૂરું પાડવું.

૭. કૃષિ સંશોધન અને વિસ્તરણ સેવાઓ (R&D and Extension Services):

ICAR (ભારતીય કૃષિ સંશોધન પરિષદ) અને કૃષિ યુનિવર્સિટીઓ દ્વારા નવી તકનીકો શોધીને 'કૃષિ વિજ્ઞાન કેન્દ્રો' (KVK) દ્વારા ખેડૂતો સુધી જ્ઞાન પહોંચાડવું.

૮. ફૂડ પ્રોસેસિંગ અને ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર:

મેગા ફૂડ પાર્ક્સ, કોલ્ડ ચેઇન અને ગોડાઉનની સ્થાપના કરવી જેથી લણણી પછીનો બગાડ અટકે અને મૂલ્યવર્ધન (Value Addition) થઈ શકે.

૫. કૃષિ ક્ષેત્રના વિકાસ સામેના સખત પડકારો (Challenges for Agricultural Sector)

ભારતમાં કૃષિ ક્ષેત્રના ઝડપી અને ટકાઉ વિકાસ સામે નીચે મુજબના ૧૦ મુખ્ય પડકારો પ્રવર્તે છે:

૧. હવામાન પરિવર્તન અને વૈશ્વિક તાપમાન (Climate Change):

વૈશ્વિક તાપમાન વૃદ્ધિ (Global Warming) ને કારણે બિન-મોસમી વરસાદ, વાવાઝોડો, હીટવેવ અને તાપમાનમાં ફેરફારો થઈ રહ્યા છે, જે પાકની ઉપજ પર ગંભીર અસર કરે છે.

૨. જમીનના કદનું અતિશય નાનું હોવું (Small Landholdings):

જમીનના સતત થતા ટુકડાઓને કારણે વ્યાવસાયિક ખેતી કરવી મુશ્કેલ બને છે. મોટાભાગના નાના ખેડૂતો માત્ર પોતાના સબસીસ્ટન્સ (જીવન નિર્વાહ) પૂરતી જ ખેતી કરી શકે છે.

૩. ભૂગર્ભ જળનું ઘટતું સ્તર (Depleting Groundwater Levels):

પંજાબ, હરિયાણા અને ગુજરાત જેવા રાજ્યોમાં ટ્યુબવેલ અને પંપસેટ દ્વારા પાણીનો અતિશય ઉપાડ થવાથી ભૂગર્ભ જળ ઊંડા ગયા છે, જે ભવિષ્યમાં પાણીની ગંભીર તંગી સર્જી શકે છે.

૪. કૃષિ ક્ષેત્રે મૂડીરોકાણનો અભાવ (Low Public & Private Investment):

જીડીપીના પ્રમાણમાં સરકારી અને ખાનગી ક્ષેત્ર દ્વારા કૃષિ ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર (જેમ કે સિંચાઈ, સંશોધન, સંગ્રહસ્થાન) માં થતું લાંબા ગાળાનું મૂડીરોકાણ પ્રમાણમાં ઘણું ઓછું છે.

૫. કિંમતમાં અસ્થિરતા અને બજારનું જોખમ (Price Volatility):

પાકના ઉત્પાદન સમયે બજારમાં અચાનક ભાવ તૂટી જવાથી (દા.ત. ડુંગળી, ટામેટાં, કપાસ) ખેડૂતોને ઉત્પાદન ખર્ચ પણ મળતો નથી, જેથી તેઓ દેવાના બોજ તળે દબાય છે.

૬. મૂલ્યવર્ધન અને ફૂડ પ્રોસેસિંગનો અલ્પવિકાસ:

ભારતમાં કુલ કૃષિ ઉત્પાદનના માત્ર 10% કરતાં પણ ઓછા ભાગનું પ્રોસેસિંગ થાય છે. આનાથી લણણી પછી ૧૫% થી ૨૦% પાક બગડી જાય છે.

૭. બિન-સંગઠિત અને જટિલ સપ્લાય ચેઈન:

ખેતરથી ગ્રાહક સુધી પહોંચવામાં એપીએમસી (APMC) મંડીઓ, દલાલો અને વચેટિયાઓની લાંબી શ્રેણી છે, જેનાથી ગ્રાહક ઊંચી કિંમત ચૂકવે છે પરંતુ ખેડૂતને નીચો ભાવ મળે છે.

૮. ખેડૂતોનું દેવાદારપણું (Rural Indebtedness):

પાકની નિષ્ફળતા, ઉત્પાદન ખર્ચમાં વધારો અને અનૌપચારિક સાહુકારો પાસેથી ઊંચા વ્યાજે લીધેલી લોનને કારણે ગ્રામીણ ક્ષેત્રે ખેડૂતોની આત્મહત્યા અને દેવાદારપણું મોટો પડકાર છે.

૯. યુવા પેઢીની ખેતી પ્રત્યે અરૂચિ (Youth Disinterest in Agriculture):

ઓછી આવક, ઉચ્ચ જોખમ અને સામાજિક પ્રતિષ્ઠાના અભાવે નવી યુવા પેઢી ખેતી છોડીને શહેરો તરફ મજૂરી કે નોકરી કરવા જઈ રહી છે.

૧૦. જમીનની ગુણવત્તાનું ક્ષરણ (Soil Salinization & Toxicity):

વધુ પડતાં કેમિકલ ખાતરો અને જંતુનાશકોના વપરાશથી જમીન ક્ષારયુક્ત અને બિન-ઉપજાવ બની રહી છે, જે પર્યાવરણ અને માનવ આરોગ્ય બંને માટે જોખમી છે.

પરીક્ષા માટે ટૂંકો સાર (Quick Recap):

- * મહત્વ: ૪૨%+ રોજગારી, ૧૪-૧૮% GDP હિસ્સો, ઉદ્યોગો માટે કાચો માલ, ખાદ્ય સુરક્ષા.
- * ઉત્પાદકતાના અવરોધો: નાના ખેતરો, વરસાદ પર નિર્ભરતા, પરંપરાગત સાધનો, ધિરાણનો અભાવ.
- * સુધારાના પગલાં: e-NAM, સોઇલ હેલ્થ કાર્ડ, PM-KISAN, PMFBY, ટપક સિંચાઈ.
- * મુખ્ય પડકારો: ક્લાઈમેટ ચેન્જ, જમીનનું વિભાજન, ભૂગર્ભ જળ ક્ષય, વચેટિયાઓ, અને દેવાદારપણું.

Topic-2

૧. કૃષિ નાણાં / કૃષિ ધિરાણની જરૂરિયાત (Need for Agricultural Finance -)

કૃષિ ક્ષેત્ર એ ભારતીય અર્થતંત્રનો આત્મા છે, પરંતુ ખેતીમાંથી મળતી આવક મોસમી (Seasonal) અને અસ્થિર હોય છે. ખેડૂતને પાકના વાવેતરથી લઈને તેની લણણી અને વેચાણ વચ્ચે લાંબો સમયગાળો પસાર કરવો પડે છે. આ સમયગાળા દરમિયાન વિવિધ ખેતીવિષયક અને અંગત ખર્ચાઓ પહોંચી વળવા માટે કૃષિ નાણાં (Agricultural Finance) ની જરૂરિયાત ઊભી થાય છે.

કૃષિ ધિરાણની જરૂરિયાતનું વર્ગીકરણ:

કૃષિ નાણાંની જરૂરિયાતને મુખ્યત્વે બે દ્રષ્ટિકોણથી વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે:

(A) સમયગાળાના આધારે જરૂરિયાત (Based on Time Period):

૧. ટૂંકા ગાળાનું ધિરાણ (Short-Term Credit - ૧૫ મહિના સુધી):

- * ખેડૂતોને પાકના દૈનિક/મોસમી ઉત્પાદન ખર્ચ માટે આ નાણાંની જરૂર પડે છે.
- * ઉદ્દેશ્ય: સુધારેલાં બિયારણો, રાસાયણિક અને જૈવિક ખાતરો, જંતુનાશક દવાઓ ખરીદવા, સિંચાઈના પાણીનું બિલ ભરવા, અને શ્રમિકોને મજૂરી ચૂકવવા.

૨. મધ્યમ ગાળાનું ધિરાણ (Medium-Term Credit - ૧૫ મહિનાથી ૫ વર્ષ):

- * ખેતરની કાર્યક્ષમતા વધારતા સાધનો અને પશુધન મેળવવા માટે આ ધિરાણ લેવામાં આવે છે.
- * ઉદ્દેશ્ય: બળદ કે દૂધાળા પશુઓ ખરીદવા, ખેતરમાં ડ્રેન્સિંગ (તારની વાડ) કરવી, નાના પંપસેટ કે ગ્રેશર ખરીદવા અને જૂના ખેત સાધનોનું સમારકામ કરાવવું.

૩. લાંબા ગાળાનું ધિરાણ (Long-Term Credit - ૫ વર્ષથી ૨૦ વર્ષ):

- * ખેતીમાં કાયમી અને મોટો સુધારો લાવવા માટે કાયમી મૂડીરોકાણ તરીકે આ ધિરાણની જરૂર પડે છે.
- * ઉદ્દેશ્ય: ટ્રેક્ટર કે હાર્વેસ્ટર ખરીદવા, ખેતરમાં ફ્લો કે બોરવેલ બનાવવો, જમીન ખરીદવી કે જમીનનું સમતલીકરણ (Land Levelling) કરવું અને જૂના મોટા દેવાની ચુકવણી કરવી.

(B) હેતુના આધારે જરૂરિયાત (Based on Purpose):

૧. ઉત્પાદક જરૂરિયાતો (Productive Needs):

- * જે નાણાંનો ઉપયોગ સીધો જ પાકના ઉત્પાદન, જમીનની ફળદ્રુપતા વધારવા અને ખેતીના યાંત્રિકીકરણ માટે થાય છે. આનાથી ખેડૂતની આવકમાં વધારો થાય છે.

૨. બિન-ઉત્પાદક જરૂરિયાતો (Unproductive Needs):

- * જે નાણાંનો ખેતીના ઉત્પાદન સાથે સીધો સંબંધ નથી પરંતુ સામાજિક અને કૌટુંબિક કારણોસર ખેડૂતોએ ખર્ચવા પડે છે (જેમ કે લગ્નપ્રસંગ, કૌટુંબિક તહેવારો, સામાજિક રિવાજો, માંદગીનો ખર્ચ અને કોર્ટ-કચેરીના કેસ).

- * ભૂતકાળમાં અનૌપચારિક સાહુકારો આવી બિન-ઉત્પાદક જરૂરિયાતો માટે ઊંચા વ્યાજે લોન આપી ખેડૂતોનું શોષણ કરતા હતા.

સરકારી ધિરાણનું મહત્વ:

સમયસર અને યોગ્ય પ્રમાણમાં નાણાં ન મળવાને કારણે ખેડૂતો આધુનિક ટેકનોલોજી અપનાવી શકતા નથી. તેથી, કૃષિ ક્ષેત્રને સાહુકારોના પંજામાંથી મુક્ત કરાવી, યોગ્ય વ્યાજ દરે સંસ્થાકીય ધિરાણ (Institutional Finance) પૂરું પાડવું એ દેશની ખાદ્ય સુરક્ષા અને કૃષિ વિકાસ માટે અનિવાર્ય છે.

૨. કૃષિ ધિરાણ પૂરું પાડતી મહત્વની સંસ્થાઓ (Important Institutions Providing Finance)

ભારતમાં કૃષિ ધિરાણ મુખ્યત્વે બે સ્ત્રોતો દ્વારા પૂરું પાડવામાં આવે છે: અનૌપચારિક સ્ત્રોત (સાહુકારો, જમીનદારો, વેપારીઓ) અને ઓપચારિક/સંસ્થાકીય સ્ત્રોત (Institutional Sources).

સ્વતંત્રતા પછી સંસ્થાકીય ધિરાણનું પ્રમાણ વધીને ૭૦% થી ૭૫% સુધી પહોંચ્યું છે. કૃષિ ક્ષેત્રે ધિરાણ પૂરું પાડતી મુખ્ય સંસ્થાઓ નીચે મુજબ છે:

૧. નાબાર્ડ (NABARD - National Bank for Agriculture and Rural Development):

- * સ્થાપના: ૧૨ જુલાઈ, ૧૯૮૨ ના રોજ શિવરામન સમિતિની ભલામણથી સ્થાપના થઈ.
- * ભૂમિકા: નાબાર્ડ એ ભારતની ગ્રામીણ અને કૃષિ ધિરાણ ક્ષેત્રની શિખર સંસ્થા (Apex Institution) છે.
- * કાર્ય: તે સીધું ખેડૂતોને ધિરાણ આપતી નથી, પરંતુ વેપારી બેંકો, આરઆરબી (RRBs), અને સહકારી બેંકોને પુનઃધિરાણ (Refinance) ની સુવિધા પૂરી પાડે છે.

૨. વેપારી બેંકો (Commercial Banks):

- * ૧૯૬૯ અને ૧૯૮૦ માં થયેલા બેંકોના રાષ્ટ્રીયકરણ (Nationalisation) પછી વેપારી બેંકો (જેમ કે SBI, કાનરા બેંક, બેંક ઓફ બરોડા) કૃષિ ધિરાણમાં સક્રિય બની છે.
- * અગ્રતા ક્ષેત્ર ધિરાણ (Priority Sector Lending - PSL): વેપારી બેંકો માટે તેમના કુલ ધિરાણના ઓછામાં ઓછા ૧૮% રકમ કૃષિ ક્ષેત્રને આપવી કાયદાકીય રીતે ફરજિયાત છે.
- * તેઓ કિસાન કેડિટ કાર્ડ (KCC) અને ટ્રેક્ટર/ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર માટે મોટા પ્રમાણમાં લોન પૂરી પાડે છે.

૩. પ્રાદેશિક ગ્રામીણ બેંકો (Regional Rural Banks - RRBs):

- * સ્થાપના: ૨ ઓક્ટોબર, ૧૯૭૫ ના રોજ એમ. નરસિંહમ સમિતિની ભલામણથી શરૂઆત થઈ.
- * હેતુ: નાના અને સીમાંત ખેડૂતો, ખેત મજૂરો અને ગ્રામીણ કારીગરોને તેમના ઘરઆંગણે જ સસ્તું ધિરાણ પૂરું પાડવું.
- * માળખું: RRBs માં કેન્દ્ર સરકાર (૫૦%), સંબંધિત રાજ્ય સરકાર (૧૫%), અને સ્પોન્સર બેંક (૩૫%) ની ભાગીદારી હોય છે.

૪. સહકારી ધિરાણ સંસ્થાઓ (Cooperative Credit Institutions):

- * ભારતનું સૌથી જૂનું સંસ્થાકીય ધિરાણ માળખું.
- * ત્રિ-સ્તરીય માળખા (PACS, DCCB, StCB) દ્વારા ગામડાંના છેવાડાના ખેડૂતો સુધી ટૂંકા અને મધ્યમ ગાળાનું સસ્તું ધિરાણ પહોંચાડે છે.

૫. જમીન વિકાસ બેંકો / રાજ્ય સહકારી કૃષિ અને ગ્રામીણ વિકાસ બેંકો (LDBs / SCARDBS):

- * ખેડૂતોને તેમની જમીન ગીરો (Mortgage) મૂકીને લાંબા ગાળાનું (૫ થી ૨૦ વર્ષનું) ધિરાણ પૂરું પાડતી વિશિષ્ટ સહકારી બેંકો છે.

૩. સહકારી સંસ્થાઓની ભૂમિકા, પ્રગતિ અને મૂલ્યાંકન (Role, Progress & Evaluation of Cooperative Agencies)

ભારતમાં કૃષિ ધિરાણના ક્ષેત્રે સહકારી ચળવળ (Cooperative Movement) નો ઇતિહાસ સૌથી જૂનો છે. ભારતમાં ૧૯૦૪ માં પ્રથમ 'સહકારી શાખ મંડળી કાયદો' (Cooperative Credit Societies Act) પસાર કરવામાં આવ્યો હતો.

સહકારી સંસ્થાઓનો મુખ્ય સિદ્ધાંત "એક બધા માટે અને બધા એક માટે" (One for All and All for One) પર આધારિત છે.

(A) સહકારી માળખું (Structure of Cooperative Credit System):

ભારતમાં સહકારી ધિરાણ માળખું મુખ્યત્વે બે ભાગમાં વહેંચાયેલું છે

:

૧. ટૂંકા અને મધ્યમ ગાળાનું ત્રિ-સ્તરીય માળખું (Three-Tier Short-term Structure):

* પ્રાથમિક કૃષિ શાખ મંડળીઓ (PACS - Primary Agricultural Credit Societies): ગ્રામીણ સ્તરે કાર્યરત, જ્યાં ખેડૂતો સીધા સભાસદ બને છે.

* જિલ્લા મધ્યસ્થ સહકારી બેંકો (DCCB - District Central Cooperative Banks): જિલ્લા સ્તરે કાર્યરત, જે તાલુકાની PACS ને ફંડ પૂરું પાડે છે.

* રાજ્ય સહકારી બેંક (Apex / State Cooperative Bank - StCB): રાજ્ય સ્તરે શિખર સંસ્થા, જે આખા રાજ્યના સહકારી ધિરાણનું સંચાલન કરે છે.

૨. લાંબા ગાળાનું દ્વિ-સ્તરીય માળખું (Two-Tier Long-term Structure):

* પ્રાથમિક સહકારી કૃષિ અને ગ્રામીણ વિકાસ બેંકો (PCARDBs): તાલુકા/જિલ્લા સ્તરે.

* રાજ્ય સહકારી કૃષિ અને ગ્રામીણ વિકાસ બેંક (SCARDB): રાજ્ય સ્તરે.

(B) સહકારી સંસ્થાઓની ભૂમિકા (Role of Cooperative Agencies):

૧. સાહુકારોના શોષણમાંથી મુક્તિ: સહકારી મંડળીઓએ ગામડાંઓમાં સાહુકારો દ્વારા લેવાતા અતિશય ઊંચા વ્યાજના દરો અને જમીન પચાવી પાડવાની નીતિ સામે ખેડૂતોને કાનૂની અને સસ્તું ધિરાણ આપ્યું.

૨. સસ્તા વ્યાજ દરે ધિરાણ: સહકારી બેંકો સરકારી સબસીડી સાથે ખેડૂતોને ખૂબ નીચા વ્યાજ દરે (ઘણા રાજ્યોમાં ૦% કે ૩-૪% ના વ્યાજે) પાક ધિરાણ (Crop Loan) પૂરું પાડે છે.

૩. ગામડાંઓમાં નાણાકીય સમાવેશન (Financial Inclusion): જે અંતરિયાળ વિસ્તારોમાં ખાનગી કે વેપારી બેંકોની શાખાઓ ન હતી, ત્યાં પ્રાથમિક સહકારી મંડળીઓ (PACS) એ ખેડૂતો સુધી બેંકિંગ સુવિધાઓ પહોંચાડી.

૪. કૃષિ ઇનપુટ્સનું વિતરણ: PACS માત્ર રોકડ ધિરાણ જ નથી આપતી, પરંતુ ખેડૂતોને યોગ્ય ભાવે પ્રમાણિત બિયારણો, ખાતર અને જંતુનાશક દવાઓનું ભૌતિક વિતરણ પણ કરે છે.

૫. લોકશાહી અને સ્થાનિક નેતૃત્વનો વિકાસ: સહકારી સંસ્થાઓનું સંચાલન ખેડૂતો દ્વારા જ ચૂંટાયેલા સભ્યો કરે છે, જેનાથી ગ્રામીણ ક્ષેત્રે લોકશાહી મૂલ્યો અને નેતૃત્વનો વિકાસ થાય છે.

(C) સહકારી સંસ્થાઓની પ્રગતિ (Progress of Cooperative Agencies):

* ધિરાણના જથ્થામાં અસાધારણ વધારો: ૧૯૫૦-૫૧ માં દેશના કુલ કૃષિ ધિરાણમાં સહકારી સંસ્થાઓનો હિસ્સો માત્ર ૩.૧% હતો. વિવિધ પંચવર્ષીય યોજનાઓ અને સરકારી પ્રોત્સાહનોને કારણે આ હિસ્સો વધીને ૩૦% થી ૩૫% સુધી પહોંચ્યો છે.

* નેટવર્કનો વિસ્તાર: આજે ભારતમાં ૯૫,૦૦૦ થી પણ વધુ પ્રાથમિક કૃષિ શાખ મંડળીઓ (PACS) અસ્તિત્વમાં છે, જે દેશના ૯૫% થી વધુ ગામડાંઓને આવરી લે છે.

* કિસાન ક્રેડિટ કાર્ડ (KCC) નો અમલ: સહકારી બેંકોએ કરોડો ખેડૂતોને KCC આપ્યા છે, જેનાથી ખેડૂત ઈચ્છે ત્યારે એટીએમ કે મંડળીમાંથી પાક ધિરાણ ઉપાડી શકે છે.

* PACS નું કોમ્પ્યુટરાઈઝેશન: ભારત સરકાર દ્વારા દેશની તમામ પ્રાથમિક સહકારી મંડળીઓ (PACS) ને ડિજિટલ અને પારદર્શી બનાવવા માટે રૂ. ૨,૫૦૦ કરોડથી વધુના ખર્ચે કેન્દ્રીય સોફ્ટવેર સાથે જોડવાનું કામ ઝડપથી ચાલી રહ્યું છે.

(D) સહકારી સંસ્થાઓનું મૂલ્યાંકન / મર્યાદાઓ અને ખામીઓ (Evaluation & Weaknesses):

સહકારી ક્ષેત્રે કૃષિ ધિરાણનો વ્યાપ વધાર્યો હોવા છતાં, તેની કામગીરીનું મૂલ્યાંકન કરતાં કેટલીક ગંભીર મર્યાદાઓ અને ખામીઓ સામે આવે છે:

૧. બાકી લેણાં અને અતિશય લેણી રકમ (High Overdues / NPAs):

* સહકારી બેંકોની સૌથી મોટી સમસ્યા ખેડૂતો પાસેથી લોનની વસૂલાત ના થવી તે છે.

* રાજકીય કારણોસર સરકારી લોન માફી (Loan Waivers) ની અપેક્ષાએ ખેડૂતો લોન ભરતા નથી, જેનાથી સહકારી બેંકોની નાણાકીય સ્થિતિ કથળે છે.

૨. રાજકીય હસ્તક્ષેપ (Excessive Political Interference):

* સહકારી મંડળીઓ અને બેંકો સ્થાનિક રાજકારણનો અણે બની ગઈ છે. ચૂંટણીઓ જીતવા અને વોટબેંક સાચવવા માટે અયોગ્ય લોકોને ધિરાણ આપવામાં આવે છે.

૩. અસમાન પ્રાદેશિક વિકાસ (Regional Imbalances):

* સહકારી ચળવળ દેશના તમામ રાજ્યોમાં એકસરખી સફળ થઈ નથી. મહારાષ્ટ્ર, ગુજરાત, તમિલનાડુ અને પંજાબમાં સહકારી ક્ષેત્ર ખૂબ મજબૂત છે, જ્યારે બિહાર, ઓડિશા, ઝારખંડ અને પશ્ચિમ બંગાળ જેવા રાજ્યોમાં સહકારી સંસ્થાઓ અત્યંત નબળી સ્થિતિમાં છે.

૪. નાના અને સીમાંત ખેડૂતોની ઉપેક્ષા:

* મંડળીઓ પર ગામના મોટા અને પ્રભાવશાળી જમીનદારોનો કબજો રહે છે. પરિણામે, નાના, સીમાંત અને ગરીબ ખેડૂતોને સમયસર ધિરાણ મળતું નથી.

૫. વ્યવસાયિક સંચાલનનો અભાવ (Lack of Professional Management):

* આ મંડળીઓમાં આધુનિક બેંકિંગ, જોખમ વ્યવસ્થાપન (Risk Management) અને ટેકનોલોજીની સમજ ધરાવતા નિષ્ણાતોનો અભાવ હોય છે. કર્મચારીઓ અકુશળ હોવાથી નાણાકીય ગેરરીતિઓ થાય છે.

૬. ડિપોઝિટ એકત્રિત કરવામાં નિષ્ફળતા:

* સહકારી મંડળીઓ જનતા પાસેથી બચત થાપણો (Deposits) એકત્રિત કરવામાં નબળી રહી છે. તેઓ પોતાના ભંડોળ માટે સંપૂર્ણપણે નાબાર્ડ અને સરકાર પર નિર્ભર રહે છે.

નિષ્કર્ષ (Conclusion):

સહકારી સંસ્થાઓ ભારતીય કૃષિ ધિરાણની કરોડરજી સમાન છે. "જો સહકારી ચળવળ નિષ્ફળ જશે, તો તે ભારતની ગ્રામીણ આશાની નિષ્ફળતા હશે." આ પરિસ્થિતિ સુધારવા માટે સહકારી ક્ષેત્રમાંથી રાજકારણ દૂર કરવું, કડક વસૂલાત નીતિ અમલમાં મૂકવી, અને PACS નું ડિજિટલાઇઝેશન કરીને વ્યાવસાયિક વહીવટ સ્થાપવો અત્યંત જરૂરી છે.

Topic-3

૧. નાબાર્ડ (NABARD - National Bank for Agriculture and Rural Development)

(A) પ્રસ્તાવના (Introduction):

* પૂરું નામ: National Bank for Agriculture and Rural Development (રાષ્ટ્રીય કૃષિ અને ગ્રામીણ વિકાસ બેંક).

* સ્થાપના: ૧૨ જુલાઈ, ૧૯૮૨ ના રોજ કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા સંસદમાં કાયદો પસાર કરીને સ્થાપના કરવામાં આવી.

* સમિતિની ભલામણ: આ બેંકની સ્થાપના બી. શિવરામન સમિતિ (B. Sivaraman Committee) ની ભલામણોના આધારે કરવામાં આવી હતી.

* સ્વરૂપ: તે ભારતની ગ્રામીણ, કૃષિ, કુટીર ઉદ્યોગ અને લઘુ ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે ધિરાણ પૂરું પાડતી શિખર સંસ્થા (Apex Development Institution) છે.

* મૂળ સ્થાન: તેણે રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા (RBI) ના તત્કાલીન એગ્રીકલ્ચરલ ક્રેડિટ ડિપાર્ટમેન્ટ (ACD) અને રૂરલ પ્લાનિંગ એન્ડ ક્રેડિટ સેલ (RPCC) નું સ્થાન લીધું.

(B) નાબાર્ડના મુખ્ય ઉદ્દેશ્યો (Objectives of NABARD):

* એકીકૃત ગ્રામીણ વિકાસ: દેશના ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં કૃષિ, પશુપાલન, હસ્તકળા અને ગ્રામીણ ઉદ્યોગોનો સર્વાંગી અને ટકાઉ વિકાસ કરવો.

* શિખર ધિરાણ સંસ્થા તરીકે કાર્ય: ગ્રામીણ ક્ષેત્રે કામ કરતી વિવિધ ધિરાણ સંસ્થાઓ (વેપારી બેંકો, સહકારી બેંકો અને RRBs) ને પુનઃધિરાણ (Refinance) પૂરું પાડવું.

* સંસ્થાકીય માળખાને મજબૂત બનાવવું: સહકારી બેંકો અને પ્રાદેશિક ગ્રામીણ બેંકો (RRBs) ની કાર્યક્ષમતા વધારવી અને તેમનું સંચાલન સુધારવું.

* સહકારી સંસ્થાઓનું નિયમન: બેંકિંગ રેગ્યુલેશન એક્ટ, ૧૯૪૯ હેઠળ પ્રાદેશિક ગ્રામીણ બેંકો અને સહકારી બેંકોનું નિરીક્ષણ (Inspection) અને મુલ્યાંકન કરવું.

* ગરીબી નાબૂદી અને રોજગારી નિર્માણ: ગ્રામીણ ક્ષેત્રે વસ્તીને સ્વ-રોજગારી અને બિન-ખેતી ક્ષેત્રે ઉત્પાદક તકો પૂરી પાડવી.

(C) નાબાર્ડના મુખ્ય કાર્યો (Functions of NABARD):

૧. પુનઃધિરાણની સુવિધા (Refinancing Function):

- * નાબાઈ સીધું જનતા કે ખેડૂતોને ધિરાણ આપતી નથી.
- * તે રાજ્ય સહકારી બેંકો (StCBs), જિલ્લા મધ્યસ્થ સહકારી બેંકો (DCCBs), પ્રાદેશિક ગ્રામીણ બેંકો (RRBs) અને વેપારી બેંકોને ટૂંકા, મધ્યમ અને લાંબા ગાળાનું પુનઃધિરાણ આપે છે.

૨. વિકાસાત્મક કાર્યો (Developmental Functions):

- * સ્વયં સહાય જૂથો (SHG-Bank Linkage Programme): ગ્રામીણ મહિલાઓ અને ગરીબોને બેંકિંગ સાથે જોડવા માટે SHG મોડેલનો ફેલાવો કરવો.
- * વોટરશેડ અને ગ્રામીણ ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર: 'રૂરલ ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર ડેવલપમેન્ટ ફંડ' (RIDF) દ્વારા રાજ્ય સરકારોને સિંચાઈ, ગ્રામીણ રસ્તા અને પુલ બનાવવા માટે સસ્તું ધિરાણ આપવું.

૩. નિયમનકારી અને તપાસ કાર્યો (Regulatory & Supervisory Functions):

- * પ્રાદેશિક ગ્રામીણ બેંકો (RRBs) અને રાજ્ય/જિલ્લા સહકારી બેંકોની નાણાકીય સ્થિતિ ચકાસવા માટે કાનૂની તપાસ (Inspection) કરવી.

૪. સંશોધન અને તાલીમ (Research & Training):

- * ગ્રામીણ અર્થતંત્ર અને કૃષિ વિકાસ માટે સંશોધનો કરવા અને બેંકિંગ કર્મચારીઓને યોગ્ય તાલીમ પૂરી પાડવી.

૨. કિસાન ક્રેડિટ કાર્ડ (KCC - Kisan Credit Card)

(A) પ્રસ્તાવના (Introduction):

- * શરૂઆત: ઓગસ્ટ ૧૯૯૮ માં ભારત સરકાર દ્વારા કિસાન ક્રેડિટ કાર્ડ યોજના શરૂ કરવામાં આવી.
- * સમિતિ: આ યોજના આર. વી. ગુપ્તા સમિતિ (R.V. Gupta Committee) ની ભલામણોના આધારે નાબાઈ (NABARD) દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવી હતી.
- * નોંધપાત્ર સુધારો: ૨૦૧૯ માં આ યોજનાનો વ્યાપ વધારીને તેમાં પશુપાલન અને મત્સ્યપાલન (Animal Husbandry & Fisheries) કરતા ખેડૂતોનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

(B) કિસાન ક્રેડિટ કાર્ડના ઉદ્દેશ્યો (Objectives of KCC):

- * સિંગલ વિન્ડો સિસ્ટમ: ખેડૂતોને પાકની ખેતી અને અન્ય સાધન ખરીદી માટે એક જ સ્થળેથી સરળ અને ઝડપી ધિરાણ પૂરું પાડવું.
- * સમયસર અને સસ્તું ધિરાણ: વાવેતરની સિઝનમાં ખેડૂતોને બિયારણ, ખાતર અને દવાઓ ખરીદવા માટે વ્યાજબી દરે (સરકારી વ્યાજ સબસીડી સાથે) નાણાં આપવા.

* સાહુકારો પર નિર્ભરતા ઘટાડવી: અનૌપચારિક સાહુકારો પાસેથી લેવાતા ઊંચા વ્યાજના ધિરાણમાંથી ખેડૂતોને મુક્ત કરવા.

* ધિરાણ પ્રક્રિયાનું સરળતા: જટિલ કાગળિયા અને વારંવારની લોન અરજીઓની પ્રક્રિયામાંથી ખેડૂતને મુક્તિ આપવી.

(C) KCC ના મુખ્ય કાર્યો અને લક્ષણો (Functions & Features of KCC):

૧. ધિરાણ મર્યાદા (Credit Limit):

* ખેડૂતની જમીનના કદ, પાકની ભાત (Cropping Pattern) અને જિલ્લા કક્ષાએ નક્કી થયેલા 'સ્કેલ ઓફ ફાઇનાન્સ' ના આધારે પંચવર્ષીય ક્રેડિટ મર્યાદા નક્કી થાય છે.

૨. બહુવિધ ઉપયોગ (Flexible Usage):

* KCC નો ઉપયોગ પાક ઉત્પાદન ઉપરાંત, લણણી પછીના ખર્ચ, કુટુંબના વપરાશી ખર્ચ અને ખેત સાધનોની જાળવણી (Working Capital) માટે કરી શકાય છે.

૩. ATM / RuPay કાર્ડ સુવિધા:

* ખેડૂતને ડિજિટલ RuPay KCC કાર્ડ આપવામાં આવે છે, જેથી તેઓ ATM અથવા માઇક્રો-ATM દ્વારા ગમે ત્યારે નાણાં ઉપાડી શકે છે.

૪. રાહત વ્યાજ દર (Subsidised Interest Rate):

* KCC પર સામાન્ય વ્યાજ દર ૭% હોય છે. પરંતુ જો ખેડૂત સમયસર લોનની ભરપાઈ કરે (Prompt Repayment), તો તેને ૩% વ્યાજ રાહત મળે છે, એટલે કે અસરકારક વ્યાજ દર માત્ર ૪% વાર્ષિક રહે છે.

૫. અકસ્માત વીમા રક્ષણ:

* KCC ધારક ખેડૂતને રૂ. ૫૦,૦૦૦ સુધીનું મૃત્યુ કે કાયમી અપંગતા સામે અને રૂ. ૨૫,૦૦૦ સુધીનું આંશિક અપંગતા સામે અકસ્માત વીમા રક્ષણ (Personal Accident Insurance) મળે છે.

૬. માનવ મર્યાદા (Validity):

* ક્રેડિટ કાર્ડની મુદત ૫ વર્ષ ની હોય છે, જેનું વાર્ષિક સમીક્ષા (Annual Review) આધારે નવીનીકરણ થાય છે.

NABARD અને KCC : પરિચય, ઉદ્દેશ્યો અને કાર્યો

1. NABARD (નાબાર્ડ)

નાબાર્ડ (NABARD) એ રાષ્ટ્રીય કૃષિ અને ગ્રામીણ વિકાસ બેંક છે. તેની સ્થાપના 1982 માં થઈ હતી. ભારત સરકારના કૃષિ અને સહકાર મંત્રાલયના સંચાલનમાં આવલ આ સંસ્થા ગ્રામીણ અર્થતંત્રના વિકાસ માટે કાર્ય કરે છે.

(A) પરિચય :

- NABARD નો પૂર્ણ નામ : National Bank for Agriculture and Rural Development.
- સ્થાપના : 12 જુલાઈ, 1982
- મુખ્યાલય : મુંબઈ, મહારાષ્ટ્ર
- માલિકી : ભારત સરકાર
- કાર્યક્ષેત્ર : કૃષિ, ગ્રામીણ વિકાસ, સહકાર, ગ્રામીણ વિક્ષ અને સંકુળશાલ ક્ષેત્રો.

(B) ઉદ્દેશ્યો :

1. કૃષિ અને ગ્રામીણ વિકાસ માટે નાણાકીય સહાયની સુવિધા પૂરી પાડવી.
2. કૃષિ, સહકારી અને ગ્રામીણ વિકાસ સંસ્થાઓનું પ્રોત્સાહન અને વિકાસ કરવો.
3. ગ્રામીણ ધિરાણ વ્યવસ્થામાં સુધારો લાવવો.
4. સ્વ-સહાય જૂથો, ખેડૂતો ઉત્પાદક સંસ્થાઓ વગેરેનો વિકાસ કરવો.
5. ટકાઉ અને સમાવેશી ગ્રામીણ વિકાસ ને પ્રોત્સાહન આપવું.

(C) મુખ્ય કાર્યો :

1. કૃષિ અને ગ્રામીણ વિકાસ માટે રિફાઈનાન્સ સુવિધા પૂરી પાડવી.
2. રાજ્ય સહકારી બેંકો અને ગ્રામીણ બેંકોને નાણાકીય મદદ કરવી.
3. કૃષિ, સંકલિત પ્રવૃત્તિઓ અને ગ્રામીણ ઉદ્યોગોને પ્રોત્સાહન આપવું.
4. સંશોધન, તાલીમ અને વિકાસ પ્રવૃત્તિઓ કરવી.
5. નીતિ નિર્માણમાં સરકારને સહયોગ આપવો.
6. ગ્રામીણ બજાર સુવિધા અને આધારભૂત ઢાંચાના વિકાસને પ્રોત્સાહન આપવું.
7. નાબાર્ડ વિકાસ ફંડ દ્વારા વિવિધ યોજનાઓ અમલમાં મૂકવી.

* NABARD ગ્રામીણ ભારતના સર્વાંગી વિકાસ માટે “વિકાસનો બેંકર” તરીકે ઓળખાય છે.

2. KCC (કિસાન ક્રેડિટ કાર્ડ)

KCC (Kisan Credit Card) યોજના હેઠળ ખેડૂતોને ટૂંકા ગાળાની લવચીક અને સરળ ધિરાણ સુવિધા પૂરી પાડવામાં આવે છે, જેથી તેઓ ખેતીના ખર્ચ માટે સરળતાથી નાણાં મેળવી શકે.

(A) પરિચય :

- KCC એ ખેડૂત માટેનું એક ખાસ ક્રેડિટ કાર્ડ છે.
- શરૂઆત : 1998-99 (ભારત સરકાર અને NABARD ના સંયુક્ત પ્રયત્નોથી)
- હેતુ : ખેડૂતને ખેતી ખર્ચ માટે સમયસર અને સરળ લોન સુવિધા પૂરી પાડવી.
- આ યોજના અંતર્ગત કાર્ડ દ્વારા લીમિટ સુધી ધિરાણ મેળવી શકાય છે.

(B) ઉદ્દેશ્યો :

1. ખેડૂતને ખેતી માટે ટૂંકા ગાળાની લવચીક લોન સુવિધા પૂરી પાડવી.
2. ધિરાણ મેળવવાની પ્રક્રિયાને સરળ અને ઝડપી બનાવવી.
3. ખેડૂતની સમયસર અને પૂરતી ઋણ જરૂરિયાત પૂર્ણ કરવી.
4. અનૌપચારિક ધિરાણ (સાધાનાં પાસેથી લોન લેવી) પરની નિર્ભરતા આછી કરવી.
5. કૃષિ ઉત્પાદકતા અને ખેડૂતની આવકમાં વધારો કરવો.

(C) મુખ્ય કાર્યો :

1. ખેડૂતને પાક ઉત્પાદન માટેની જરૂરિયાત મુજબ લોન આપવા.
2. કાર્યકારી મૂડી (Working Capital) ની સુવિધા પૂરી પાડવી.
3. કાર્ડ દ્વારા લોનની રકમ ઉપાડવા, જમા કરવા અને ચુકવણી કરવાની સુવિધા.
4. લોનની સમયસર પરતફેર પર વ્યાજદરમાં રાહત.
5. ખેતી ઉપરાંત સંબંધિત પ્રવૃત્તિઓ (પશુપાલન, મત્સ્યપાલન, બાગાયત વગેરે) માટે પણ સહાય.
6. ખેડૂતોની આવક અને જીવન સ્તર સુધારવામાં સહાયરૂપ થવું.
7. બેંકિંગ વ્યવસ્થા પ્રત્યે ખેડૂતમાં વિશ્વાસ વધારવો.

* KCC ખેડૂતને સસ્તી, સમયસર અને સરળ ધિરાણ સુવિધા પૂરી પાડીને કૃષિ વિકાસમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે.

૩. ખેડૂતોનું દેવાદારપણું: કારણો અને ઉપાયો (Indebtedness of Farmers: Reasons & Remedies)

ભારતમાં એક જાણીતી કહેવત છે: "ભારતનો ખેડૂત દેવામાં જન્મે છે, દેવામાં જીવે છે અને દેવામાં જ મૃત્યુ પામે છે." ખેડૂતોનું દેવાદારપણું એ ભારતીય કૃષિ ક્ષેત્રની સૌથી ગંભીર સમસ્યાઓમાંથી એક છે.

(A) ખેડૂતોના દેવાદારપણાના મુખ્ય કારણો (Reasons/Causes of Farmer Indebtedness):

૧. ગરીબી અને જૂનું દેવું (Ancestral Debt):

* ખેડૂતોને વારસામાં પોતાના પિતા કે દાદાનું અગાઉનું ચૂકવવાનું બાકી દેવું મળે છે. કાનૂની અને નૈતિક જવાબદારી સમજીને ખેડૂત આજીવન આ જૂનું દેવું ચૂકવવામાં જ અસમર્થ રહે છે.

૨. મોસમ પર અતિશય નિર્ભરતા (Uncertain Monsoon & Crop Failure):

* ભારતીય ખેતી અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ (દુષ્કાળ), વાવાઝોડ અને કીટકોના આક્રમણ સામે અત્યંત સંવેદનશીલ છે. પાક નિષ્ફળ જવાથી ખેડૂત લીધેલી લોન ભરી શકતો નથી.

૩. જમીનના નાના ટુકડા (Small & Fragmented Landholdings):

* વારસાગત વિભાજનને કારણે ખેતરોના ટુકડા નાના થતા જાય છે. ૨ હેક્ટરથી ઓછી જમીન ધરાવતા સીમાંત ખેડૂતોની આવક એટલી ઓછી હોય છે કે તેમાંથી કુટુંબનું ગુજરાન પણ માંડ ચાલે છે.

૪. બિન-ઉત્પાદક ખર્ચાઓ (Unproductive Expenditures):

* ખેડૂતો સામાજિક પ્રતિષ્ઠા સાચવવા માટે લગ્નપ્રસંગો, મરણોત્તર ક્રિયાઓ, કૌટુંબિક તહેવારો અને કોર્ટ-કચેરીના કેસો પાછળ પોતાની ક્ષમતા કરતાં વધુ ખર્ચ કરે છે, જે માટે તેઓ લોન લે છે.

૫. અનૌપચારિક સાહુકારોનું શોષણ (Exploitation by Moneylenders):

* ગામડાંઓમાં દેશી સાહુકારો અને વેપારીઓ ખેડૂતોને ૨૪% થી ૩૬% જેવા ઊંચા વ્યાજ દરે ધિરાણ આપે છે. વ્યાજની રકમ જ એટલી વધી જાય છે કે મૂળ રકમ ક્યારેય ચૂકવાતી નથી.

૬. ઉત્પાદન ખર્ચમાં વધારો અને નીચા ભાવ (Rising Cost & Low Price Realisation):

* બિયારણ, ખાતર, ડીઝલ અને મજૂરીનો ખર્ચ સતત વધી રહ્યો છે, પરંતુ તેની સામે ખેડૂતને તેના પાકના યોગ્ય કે પોષણક્ષમ ભાવ (MSP) મળતા નથી.

૭. સિંચાઈ અને ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરનો અભાવ:

* પૂરતી સિંચાઈ ન હોવાથી વર્ષમાં માત્ર એક જ પાક લઈ શકાય છે, જેથી ખેડૂતની વાર્ષિક આવક મર્યાદિત રહે છે.

(B) દેવાદારપણું દૂર કરવાના ઉપાયો (Remedies for Farmer Indebtedness):

૧. સંસ્થાકીય ધિરાણનો વિસ્તાર (Expansion of Institutional Credit):

* છેવાડાના ગામડાં સુધી વેપારી બેંકો, RRBs અને સહકારી મંડળીઓનું નેટવર્ક વધારવું જેથી ખેડૂતોને સાહુકારો પાસે જવું ના પડે.

૨. કિસાન ક્રેડિટ કાર્ડ (KCC) નો મહત્તમ વ્યાપ:

* દેશના તમામ નાના, સીમાંત, અને કૌલ-કબૂલાત પર ખેતી કરતા (Tenant Farmers) શ્રમિકોને KCC યોજના હેઠળ આવરી લેવા.

૩. પાક વીમા યોજનાનું મજબૂતીકરણ (Effective Crop Insurance):

* 'પ્રધાનમંત્રી ફસલ બીમા યોજના' (PMFBY) નો વ્યાપ વધારવો જેથી પાક નિષ્ફળ જવાના કિસ્સામાં ખેડૂતને ઝડપથી અને પૂરતું વળતર મળે.

૪. પોષણક્ષમ ભાવ (MSP) ની ખાતરી:

* સરકાર દ્વારા તમામ મુખ્ય પાકો માટે 'ટેકાના ભાવ' (Minimum Support Price - MSP) સ્વામીનાથન પંચની ભલામણ (C2 + 50%) મુજબ નક્કી કરી તેની અસરકારક ખરીદી કરવી.

૫. વ્યાજ રાહત અને લોન પુનર્ગઠન (Interest Subvention & Debt Restructuring):

* કુદરતી આપત્તિના સમયે ખેડૂતોની ટૂંકા ગાળાની લોનને મધ્યમ કે લાંબા ગાળાની લોનમાં ફેરવવી અને વ્યાજ માફી આપવી.

૬. ખેતીનું વિવિધતાકરણ (Agricultural Diversification):

* ખેડૂતો માત્ર પરંપરાગત પાકો પર નિર્ભર ના રહેતા પશુપાલન, ડેરી, મરઘા-બતકા પાલન, મધમાખી પાલન અને શાકભાજી/ઓર્ગેનિક ખેતી અપનાવે તે માટે પ્રોત્સાહન આપવું.

ખેડૂતની દેવામાંગસ્ત થવાના કારણો અને ઉકેલો

ખેડૂત દેવામાંગસ્ત અટેલે કે કરજમાં ફૂલી જવનું મુખ્ય કારણ ખેતીની આવક ઓછી હોવી અને ખર્ચ વધુ થવો, તેમજ સંસ્થાગત કરજની અછત હોવી વગેરે છે. તંનાં મુખ્ય કારણો અને ઉકેલો નીચે મુજબ છે.

ખેડૂતની દેવામાંગસ્ત થવાના કારણો :

1. કૂદરતી કારણો :
 - અનિયમિત વરસાદ, દુષ્કાળ, પૂર, પાકમાં રોગ-જંતુનો ઉપદ્રવ વગેરેને કારણે ઉત્પાદન ઘટે છે.
2. અપૂરતા સિંચાઈના સાધનો :
 - સિંચાઈની સુવિધા ન હોવાને કારણે ઉપજ ઓછી મળે છે.
3. નાની અને વિખરાયેલી જમીન :
 - નાની જમીનમાં ઉત્પાદન ઓછું મળે છે અને ખર્ચ પ્રમાણિક રીતે વધું પડે છે.
4. રોકડ ખર્ચમાં વધારો :
 - ખાતર, બીજ, કીટનાશક દવાઓ, કીઝલ, મજૂરી વગેરેના ભાવ વધવાથી ખર્ચ વધે છે.
5. પાકના ભાવમાં ઘટાડો :
 - પાકના બજાર ભાવ ઘટે અટેલે આવક ઘટી જાય છે અને ખેડૂત દેવામાં જાય છે.
6. સંસ્થાગત કરજની અછત :
 - સરળતાથી સસ્તું કરજ ન મળતાં ખેડૂત સાહુકાર પાસેથી ઊંચા વ્યાજે કરજ લે છે.
7. સાહુકારોના ઊંચા વ્યાજદરો :
 - સાહુકારો ખૂબ ઊંચા વ્યાજદરમાં કરજ આપે છે, જે દેવું વધારેવનું મુખ્ય કારણ છે.
8. ખેતીમાં આધુનિક તકનીકીનો અભાવ :
 - આધુનિક સાધનો અને તકનીકીના અભાવે ઉત્પાદન અને ઉત્પાદનતા ઓછી રહે છે.
9. પરિવારનો ખર્ચ અને સામાજિક કારણો :
 - લગ્ન, શિક્ષણ, સારવાર જેવા કારણોસર વધારાનો ખર્ચ કરવો પડે છે.
10. બજાર વ્યવસ્થાની ખામીઓ :
 - યોગ્ય ભંડારવાની, પરિવહનની અને માર્કેટિંગની સુવિધા ન હોવાને કારણે ખેડૂતને યોગ્ય ભાવ મળતો નથી.

ખેડૂત દેવામાંથી બહાર આવવાના ઉકેલો :

1. સંસ્થાગત અને સસ્તું કરજ ઉપલબ્ધ કરાવવું :
 - સહકારી મંડળી, બેંકો દ્વારા સરળતાથી ઓછા વ્યાજે કરજ મળે તે જરૂરી છે.
2. સિંચાઈની સુવિધાનો વિકાસ :
 - સૂક્ષ્મ સિંચાઈ, કેનાલ, તળાવો, ચેકડેમ વગેરે દ્વારા સિંચાઈની સુવિધા વધારવી.
3. આધુનિક ખેતી અને ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ :
 - નવા સાધનો, સુધારલા બીજ અને વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી ઉત્પાદન અને ઉત્પાદનતા વધે.
4. ન્યાયી અને યોગ્ય ભાવની ખાતરી :
 - લઘુત્તમ આધાર ભાવ (MSP)નો અસરકારક અમલ અને બજારમાં પારદર્શિતા લાવવી.
5. પાક વીમાની યોજના :
 - પાક વીમો દરેક ખેડૂત માટે ફરજિયાત અને સહેલાઈથી ઉપલબ્ધ કરવો.
6. ખર્ચ ઘટાડવાના ઉપાયો :
 - જૈવિક ખાતર, સમૂહ ખરીદી, મશીનરીનો વહેચણીથી ઉપયોગ કરીને ખર્ચ ઘટાડવો.
7. જમીન સંરક્ષણ અને સુરક્ષિત ખેતી :
 - જમીનની ઉર્વરાશક્તિ જાળવવી અને પાક ફેરબદલી જેવી પદ્ધતિ અપનાવવી.
8. ખેતી આધારિત આવકના વૈવિધ્ય :
 - દૂધાળ પશુપાલન, પોલ્ટ્રી, માછીમારી, મધમાખી પાલન વગેરે વધારાના આવકના સ્ત્રોત બનાવવું.
9. ખેડૂત શિક્ષણ અને તાલીમ :
 - ખેડૂતોને નવી ટેકનોલોજી, બજાર માહિતી અને વ્યવસ્થાપન અંગે તાલીમ આપવી.
10. બજાર વ્યવસ્થા અને ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરનો વિકાસ :
 - સંગ્રહાલય, કોલ્ડ સ્ટોરેજ, પરિવહન અને માર્કેટિંગ સુવિધા સુધારવી.

⇒ જો ઉપરોક્ત ઉકેલો અસરકારક રીતે અમલમાં મુકવામાં આવે, તો ખેડૂતો દેવામાંથી મુક્ત થઈ પાતાની આર્થિક સ્થિતિ સુધારી શકે છે અને કૃષિ ક્ષેત્રનો સર્વાંગી વિકાસ થઈ શકે છે.

૭. સામાજિક જાગૃતિ અને નાણાકીય સાક્ષરતા (Financial Literacy):

* ખેડૂતો સામાજિક પ્રસંગોમાં થતા બિન-ઉત્પાદક ખર્ચો ઘટાડે અને નાણાકીય આયોજન કરતા શીખે તે માટે ગામડાંઓમાં જાગૃતિ કાર્યક્રમો યોજવા.

પરીક્ષા માટે ટૂંકો સાર (Quick Recap):

* NABARD (૧૯૮૨): શિવરામન સમિતિ, ગ્રામીણ ધિરાણની શિખર સંસ્થા, પુનઃધિરાણ (Refinance) અને RIDF ફંડ.

* KCC (૧૯૯૮): આર. વી. ગુપ્તા સમિતિ, પાક ધિરાણ, ૪% અસરકારક વ્યાજ દર, RuPay કાર્ડ સુવિધા.

* દેવાદારપણું: વારસાગત દેવું + અનિયમિત મોસમ + સાહુકારોનું શોષણ.

* ઉપાયો: સંસ્થાકીય ધિરાણ, KCC, PMFBY, MSP ની ખાતરી અને પશુપાલન જેવા પૂરક વ્યવસાયો.

Topic-4

૧. ભારતમાં કૃષિ પેદાશોનું માર્કેટિંગ (Agricultural Marketing in India)

(A) પ્રસ્તાવના (Introduction)

કૃષિ માર્કેટિંગ એ ખેતરમાંથી પાકના લણણીથી લઈને અંતિમ ગ્રાહક સુધી ખેત-પેદાશો પહોંચાડવાની તમામ આર્થિક પ્રવૃત્તિઓની શ્રંખલા છે. તેમાં પાકની લણણી, એકત્રીકરણ (Assembly), ગ્રેડિંગ (Grading), સંગ્રહ (Storage), પરિવહન (Transportation), પ્રોસેસિંગ, અને વિતરણની પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ થાય છે.

(B) ભારતીય કૃષિ માર્કેટિંગના

૧. વચેટિયાઓનું વર્ચસ્વ (Dominance of Middlemen):

ભારતીય કૃષિ બજારમાં દલાલો, આડતિયાઓ, અને જથ્થાબંધ વેપારીઓની લાંબી શ્રંખલા જેવા મળે છે, જે ખેડૂત અને ગ્રાહક વચ્ચેનો મોટો નફો પોતે મેળવી લે છે.

૨. દબાણપૂર્વકનું વેચાણ (Distress Sale):

ખેડૂતો પોતાની તાત્કાલિક રોકડ જરૂરિયાતો અને દેવાની ચુકવણી માટે લણણી પછી તુરંત જ નીચા ભાવે પોતાનો પાક વેચવા મજબૂર બને છે.

૩. સંગ્રહ સ્થાનની અછત (Lack of Storage Facilities):

ગામડાંઓમાં યોગ્ય ગોડાઉન અને કોલ્ડ સ્ટોરેજની સવલત ન હોવાથી ૧૫% થી ૨૦% જેટલો પાક બગડી જાય છે.

૪. કિંમતોમાં ભારે અનિશ્ચિતતા (High Price Volatility):

મોસમ અનુસાર બજારમાં આવક વધતાં ભાવ ગગડી જાય છે અને અછતના સમયે ભાવ વધી જાય છે, જેનો લાભ ખેડૂતને બદલે વેપારી મેળવે છે.

૫. માહિતીની અસમાનતા (Information Asymmetry):

ગ્રામીણ ખેડૂતો સુધી દેશના મુખ્ય બજારોના દૈનિક ભાવ અને માંગ અંગેની સચોટ માહિતી સમયસર પહોંચતી નથી.

૬. APMC મંડીઓની ભૂમિકા (Role of APMC Mandis):

મોટાભાગનો કૃષિ વેપાર 'એગ્રીકલ્ચરલ પ્રોડ્યુસ માર્કેટ કમિટી' (APMC) ની નિયંત્રિત મંડીઓ દ્વારા થાય છે.

૭. ગ્રેડિંગ અને પ્રીમિયમનો અભાવ (Lack of Grading & Standardisation):

માલની ગુણવત્તા ચકાસ્યા વિના આખા જથ્થાનો એકસરખો નીચો ભાવ નક્કી કરવામાં આવે છે, જેથી સારો પાક પકવનારને યોગ્ય વળતર મળતું નથી.

૮. પરિવહન ખર્ચ અને ક્ષતિઓ (Poor Transportation Infrastructure):

ગ્રામીણ રસ્તાઓનું નબળું માળખું અને યોગ્ય વાહનોના અભાવે ખેત-પેદાશોને બજાર સુધી પહોંચાડવાનો ખર્ચ વધી જાય છે.

(C) કૃષિ માર્કેટિંગની

૧. અધિકૃત અને બિનઅધિકૃત કપાતો (Unauthorized Deductions):

મંડીઓમાં દલાલો દ્વારા કટકી, તોલાઈ, ધર્માદા અને નમૂનાના નામે ખેડૂતના વળતરમાંથી બિનઅધિકૃત રકમ કાપી લેવાય છે.

૨. નાણાકીય સાધનોની મર્યાદા (Inadequate Credit Facilities):

લણણી પછી તરત માલ રોકી રાખવા માટે ખેડૂતને 'પ્લેજ લોન' (માલ ગીરો મૂકી લોન) સરળતાથી મળતી નથી.

૩. તોલ-માપમાં ગેરરીતિઓ (Fraudulent Weights and Measures):

અસંગઠિત બજારોમાં દંડ અને વજન કાંટામાં ચાલાકી કરીને ખેડૂતોને છેતરવામાં આવે છે.

૪. ખરાબ રોડ કનેક્ટિવિટી (Inadequate Transport Network):

ગામડાંથી મુખ્ય મંડીઓ સુધીના રસ્તાઓ બારમાસી ન હોવાથી કાચો માલ સમયસર પહોંચી શકતો નથી.

૫. મંડીઓમાં ગીચતા અને સુવિધાઓનો અભાવ:

APMC માર્કેટોમાં પીવાનું પાણી, શેડ, વિશ્રામગૃહ અને વાહન પાર્કિંગ જેવી પાયાની સુવિધાઓ નીચી કક્ષાની હોય છે.

૬. વચેટિયાઓની સિલ્ડિકેટ (Cartelization by Traders):

મંડીના વેપારીઓ અંદરોઅંદર જૂથબંધી (Cartel) બનાવીને હરાજીમાં પાકના ભાવ કૃત્રિમ રીતે નીચા રાખે છે.

૭. પ્રોસેસિંગ અને મૂલ્યવર્ધનનો અભાવ:

ભારતમાં કુલ ખેત-ઉત્પાદનના ૧૦% કરતાં પણ ઓછા ભાગનું પ્રોસેસિંગ થાય છે, જેથી નિકાસ મૂલ્ય ઘટે છે.

૮. વિલંબિત ચુકવણી (Delayed Payments):

માલ વેચ્યા પછી વેપારીઓ ખેડૂતને તાત્કાલિક રોકડ આપવાને બદલે મહિનાઓ સુધી ચુકવણી લંબાવે છે.

(D) કૃષિ માર્કેટિંગ સુધારવાના

૧. નિયંત્રિત બજારોની સ્થાપના (Regulated Markets - APMC Reforms):

મંડીઓમાં કાયદાકીય નિયંત્રણ લાવીને બિનઅધિકૃત કપાતો બંધ કરાવવી અને ખરીદીની રકમ તાત્કાલિક અપાવવી

૨. ઈ-નામ (e-NAM) નો વિસ્તાર:

ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ દ્વારા દેશભરના ખરીદદારોને જોડીને પારદર્શી હરાજી સિસ્ટમ ઊભી કરવી.

૩. ગ્રેડિંગ અને પ્રયોગશાળા (AGMARK Testing):

દરેક મંડીમાં ગ્રેડિંગ લેબ સ્થાપીને માલની ગુણવત્તાના આધારે ઊંચા ભાવ (Premium Price) આપવાની વ્યવસ્થા કરવી.

૪. સહકારી માર્કેટિંગને પ્રોત્સાહન:

ખેડૂતોના જૂથો (FPOs) અને સહકારી મંડળીઓ બનાવીને જથ્થાબંધ ખરીદ-વેચાણ શક્તિ વધારવી.

૫. ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર વિકાસ (AIF Fund):

'એગ્રીકલ્ચર ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર ફંડ' દ્વારા ગામડાઓમાં સાયલો (Silos), કોલ્ડ સ્ટોરેજ અને પેકહાઉસ બનાવવાની ક્ષમતા વધારવી.

૬. માર્કેટ ઇન્ટેલિજન્સ અને ડિજિટલ સેવાઓ:

મોબાઈલ એપ અને SMS દ્વારા દરરોજ દરેક મંડીના ભાવ અંગે ખેડૂતોને માહિતી આપવી.

૭. પરિવહન સુધારણા (Kisan Rath & Kisan Rail):

ઝડપથી બગડી જતા માલ (શાકભાજી, ફળ, દૂધ) માટે કોલ્ડ ચેઇન રેલવે અને વાહનો સુલભ કરવા.

૮. કરાર આધારિત ખેતી (Contract Farming):

ખેડૂતો અને પ્રોસેસિંગ ઉદ્યોગો વચ્ચે સીધા કરાર થાય તેવી કાનૂની જોગવાઈ કરી ભાવનું જોખમ ઘટાડવું.

૨. સહકારી માર્કેટિંગ (Cooperative Marketing)

(A) પ્રસ્તાવના અને અર્થ (Introduction & Meaning)

સહકારી માર્કેટિંગ એટલે નાના અને સીમાંત ખેડૂતો દ્વારા પોતાનો પાક એકત્રિત કરીને સ્વૈચ્છિક રીતે, નફાના ઉદ્દેશ્ય વિના, સહકારી ધોરણે વેચવા માટે બનાવવામાં આવતું સંગઠન.

* સિદ્ધાંત: "એક એકલા નબળા છીએ, પણ સાથે મળીને મજબૂત છીએ."

* કાર્યપ્રણાલી: ખેડૂતો પોતાની ખેત-પેદાશો સહકારી મંડળીને સોંપે છે. મંડળી આ માલનું પ્રોસેસિંગ અને ગ્રેડિંગ કરીને મોટા જથ્થામાં બજારમાં વેચે છે અને દલાલીનો ખર્ચ બચાવીને પૂરેપૂરો નફો ખેડૂતો વચ્ચે વહેંચે છે.

(B) સહકારી માર્કેટિંગનું માળખું (Structure of Cooperative Marketing)

ભારતમાં સહકારી માર્કેટિંગનું ચાર-સ્તરીય (Four-Tier) માળખું છે:

૧. પ્રાથમિક સહકારી માર્કેટિંગ મંડળીઓ (Primary Societies):

તાલુકા કે મંડી કક્ષાએ ખેડૂતો પાસેથી સીધો માલ એકત્રિત કરે છે.

૨. જિલ્લા સહકારી માર્કેટિંગ ફેડરેશન (District Federations):

જિલ્લા સ્તરે પ્રાથમિક મંડળીઓના કાર્યોનું સંકલન કરે છે અને વેચાણમાં મદદ કરે છે.

૩. રાજ્ય સહકારી માર્કેટિંગ ફેડરેશન (State Federations - e.g., GUJCOMASOL):

રાજ્ય કક્ષાએ ખાતર, બિયારણ અને ખેત-પેદાશોના જથ્થાબંધ વેચાણ માટેની શિખર સંસ્થા.

૪. રાષ્ટ્રીય સહકારી માર્કેટિંગ ફેડરેશન (NAFED):

દેશ કક્ષાની શિખર સંસ્થા જે આંતર-રાજ્ય અને આંતરરાષ્ટ્રીય નિકાસ વેપાર સંભાળે છે.

(C) સહકારી માર્કેટિંગના મુખ્ય ફાયદાઓ (Advantages)

* વચેટિયાઓની નાબૂદી: દલાલો અને આડતિયાઓને દૂર કરીને વળતર સીધું ખેડૂતના ખાતામાં જમા થાય છે.

* મજબૂત વાટાઘાટ શક્તિ (Bargaining Power): નાના ખેડૂતોનો માલ ભેગો થવાથી મોટો જથ્થો (Bulk Quantity) બને છે, જેથી વેપારીઓ પાસે ઊંચા ભાવ મંગાવી શકાય છે.

* સંગ્રહ અને ધીરાણ સુવિધા: માલ બજારમાં યોગ્ય ભાવ ના મળે ત્યાં સુધી મંડળીના ગોડાઉનમાં રાખી શકાય છે અને માલ ગીરો મૂકીને ૭૦% સુધીનું 'અગાઉથી ધિરાણ' (Advances) મેળવી શકાય છે.

* મૂલ્યવર્ધન (Processing Facilities): મંડળીઓ પોતાના ગીનિંગ મિલ, ઓઇલ મિલ કે રાઇસ મિલ દ્વારા પ્રોસેસિંગ કરીને વધુ કિંમત મેળવે છે.

* વાજબી ભાવે ઈનપુટ્સ: મંડળીઓ ખેડૂતોને ખાતર, બિયારણ અને દવાઓ જથ્થાબંધ ભાવે સસ્તા દરે પૂરી પાડે છે.

(D) સફળ ઉદાહરણો અને મર્યાદાઓ (Examples & Limitations)

* સફળ મોડેલ: GCMMF (AMUL) એ સહકારી ડેરી માર્કેટિંગનું વૈશ્વિક ઉદાહરણ છે, જ્યારે NAFED અને ગુજરાતનું GUJCOMASOL ખેત-પેદાશો માટે સફળ માળખું પૂરું પાડે છે.

* મુખ્ય મર્યાદાઓ:

* વહીવટી નબળાઈ અને રાજકારણ: સ્થાનિક રાજકારણ અને અણઘડ વહીવટના કારણે ઘણી મંડળીઓ ખોટમાં ચાલે છે.

* મૂડીની અછત: આધુનિક પ્રોસેસિંગ પ્લાન્ટ્સ સ્થાપવા માટે જરૂરી નાણાકીય ભંડોળનો અભાવ.

* ખેડૂતોની નિષ્ઠાનો અભાવ: ઘણીવાર વેપારીઓ રોકડની લાલચ આપે ત્યારે ખેડૂતો મંડળીને બદલે બહાર માલ વેચી દે છે.

૩. ઇ-નામ (e-NAM: National Agriculture Market)

(A) પ્રસ્તાવના અને ખ્યાલ (Introduction & Concept)

* લોન્ચ તારીખ: ૧૪ એપ્રિલ, ૨૦૧૬ ના રોજ ભારતના વડાપ્રધાન દ્વારા રજૂ કરવામાં આવ્યું.

* ટ્રાજિકોણ (Tagline): "One Nation, One Market" (એક રાષ્ટ્ર, એક આર્થિક બજાર).

* ખ્યાલ: e-NAM એ એક પેન-ઇન્ડિયા (Pan-India) ઇલેક્ટ્રોનિક ટ્રેડિંગ પોર્ટલ છે, જે દેશભરની અસ્તિત્વ ધરાવતી APMC મંડીઓને એક જ ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ પર જોડે છે.

* નોડલ એજન્સી: કૃષિ અને ખેડૂત કલ્યાણ મંત્રાલય હેઠળ Small Farmers Agribusiness Consortium (SFAC) આ યોજનાનું અમલીકરણ કરે છે.

(B) e-NAM ના મુખ્ય ઉદ્દેશ્યો (Key Objectives)

૧. પારદર્શી કિંમત નિર્ધારણ (Price Discovery): બોલી (Bidding) પ્રક્રિયા ડિજિટલ બનાવીને ગુણવત્તાના આધારે રિયલ-ટાઇમ ભાવ નક્કી કરવા.

૨. વચેટિયાઓનું નિયંત્રણ: ખેડૂત અને સમગ્ર દેશના ખરીદદારો (Traders/Exporters) વચ્ચે સીધો સંપર્ક સ્થાપવો.

૩. રાષ્ટ્રીય સ્તરની આંતર-રાજ્ય ખરીદી (Inter-State Trade): ખેડૂત પોતાની મંડીમાં બેસીને બીજા રાજ્યના વેપારીને માલ વેચી શકે તેવી સુવિધા આપવી.

૪. ઓનલાઇન ત્વરિત ચુકવણી: BHIM-UPI, Net Banking, અને RTGS દ્વારા હરાજી મંજૂર થતાં જ સીધા બેંક ખાતામાં નાણાં જમા કરાવવા.

૫. ગુણવત્તા આધારિત વ્યાપાર: AGMARK ધોરણો મુજબ માલનું ગ્રેડિંગ અને ડિજિટલ એસેઇંગ (Quality Testing) સર્ટિફિકેટ પૂરું પાડવું.

(C) e-NAM ની કાર્યપદ્ધતિ (How e-NAM Works - Step-by-Step)

૧. ગેટ એન્ટ્રી (Gate Entry): ખેડૂત પોતાની પેદાશ મંડીમાં લાવે ત્યારે મોબાઇલ એપ કે ગેટ પર ડિજિટલ નોંધણી થાય છે અને 'Unique Lot ID' જનરેટ થાય છે.

૨. સેમ્પલિંગ અને ક્વોલિટી એસેઇંગ (Assaying): લેબમાં માલની ભેજ, કદ અને ગુણવત્તા ચકાસીને તેનું રિપોર્ટ e-NAM પોર્ટલ પર અપલોડ કરાય છે.

૩. ઈ-ઓક્શન (Online Bidding): દેશભરના નોંધાયેલા વેપારીઓ પોતાના કોમ્પ્યુટર કે એપ દ્વારા તે લોટ (Lot) પર ઓનલાઇન બોલી લગાવે છે.

૪. બોલી સ્વીકૃતિ: ખેડૂતને પોતાની સ્ક્રીન પર સૌથી ઊંચી બોલી દેખાય છે. જો તે સંતુષ્ટ હોય તો જ ઓનલાઇન મંજૂરી આપે છે.

૫. ઓનલાઇન પેમેન્ટ: હરાજી મંજૂર થતાં વેપારી રકમ જમા કરે છે, જે સીધી ખેડૂતના ખાતામાં ટ્રાન્સફર થઈ જાય છે.

(D) e-NAM ની હાલની સ્થિતિ અને મુખ્ય આંકડા (Key Statistics)

* સાંકળેલી APMC મંડીઓ: ૧,૬૫૦ થી વધુ મંડીઓ ૨૩ રાજ્યો અને ૪ કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોમાં જોડાયેલી છે.

* નોંધાયેલા ભાગીદારો: ૧.૮૦ કરોડથી વધુ ખેડૂતો, ૨.૭૦ લાખથી વધુ વેપારીઓ, અને ૪,૭૦૦ થી વધુ FPOs જોડાયેલા છે.

* આવરી લીધેલ વસ્તુઓ: રજપ થી વધુ કૃષિ પેદાશો (અનાજ, કઠોળ, તેલીબિયાં, શાકભાજી, મસાલા) નો વેપાર થાય છે.

* કુલ ટ્રેડિંગ મૂલ્ય: યોજનાની શરૂઆતથી અત્યાર સુધીમાં રૂ. ૪.૮૦ લાખ કરોડથી વધુ રકમનો વેપાર પોર્ટલ દ્વારા નોંધાઈ ચૂક્યો છે.

(E) e-NAM સામેના મુખ્ય પડકારો (Challenges)

* ઇન્ટરનેટ અને ડિજિટલ સાક્ષરતાનો અભાવ: ગામડાઓમાં નબળું નેટવર્ક અને ખેડૂતોમાં એપ વાપરવાની અજાણતા.

* લેબ્સ અને ગુણવત્તા ચકાસણીની ધીમી ઝડપ: મંડીઓમાં પૂરતા પ્રમાણમાં એસેઇંગ લેબ્સ અને ટેકનિશિયનોનો અભાવ હોવાથી સેમ્પલિંગમાં સમય લાગે છે.

* વેપારીઓની જૂની ટેવો: સ્થાનિક વેપારીઓ રોકડ વ્યવહાર અને પરંપરાગત આડત પદ્ધતિ છોડવા તૈયાર થતા નથી.

* લોજિસ્ટિક્સ અને ડિલિવરી: આંતર-રાજ્ય વેપારમાં માલ એક રાજ્યથી બીજા રાજ્ય સુધી પહોંચાડવાનો પરિવહન ખર્ચ અને જોખમ રોકાણકાર માટે પડકારરૂપ બને છે.

Unit 3

Topic-4

૧. ભારતમાં ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રનું મહત્વ (Importance of Industrial Sector)

કૃષિ ક્ષેત્ર પછી ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર દેશના આર્થિક વિકાસનું મુખ્ય ચાલક બળ છે. તેનું મહત્વ નીચે મુજબ છે:

૧. ઝડપી આર્થિક વૃદ્ધિ (Rapid Economic Growth):

ઉદ્યોગો કૃષિ ક્ષેત્ર કરતાં વધુ ઝડપથી ઉત્પાદન અને આવક વધારવાની ક્ષમતા ધરાવે છે, જેનાથી દેશના કુલ સ્થાનિક ઉત્પાદન (GDP) માં ઝડપી વધારો થાય છે.

૨. રોજગારીની તકોનું સર્જન (Employment Generation):

ઉદ્યોગો અને તેના સંલગ્ન ઉત્પાદન એકમો મોટા પાયે કુશળ, અર્ધ-કુશળ અને અકુશળ શ્રમિકોને સીધી અને પરોક્ષ રોજગારી પૂરી પાડે છે.

૩. કૃષિ ક્ષેત્રનું આધુનિકીકરણ (Modernisation of Agriculture):

ઉદ્યોગો કૃષિ ક્ષેત્ર માટે જરૂરી ટ્રેક્ટરો, હાર્વેસ્ટરો, ટપક સિંચાઈના સાધનો, રાસાયણિક ખાતરો અને જંતુનાશક દવાઓનું ઉત્પાદન કરીને ખેતીની ઉત્પાદકતામાં વધારો કરે છે.

૪. માથાદીઠ આવક અને જીવનધોરણમાં સુધારો:

ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રમાં શ્રમની ઉત્પાદકતા ઊંચી હોવાથી શ્રમિકોને વધુ વેતન મળે છે, જે લોકોનું જીવનધોરણ સુધારે છે.

૫. નિકાસ કમાણી અને વિદેશી હૂંડિયામણ (Export Earnings):

તૈયાર કપડાં, ફાર્માસ્યુટિકલ્સ (દવાઓ), એન્જિનિયરિંગ સાધનો અને રિફાઇન્ડ પેટ્રોલીયમ જેવા ઉત્પાદનોની નિકાસ કરીને ભારત કિંમતી વિદેશી હૂંડિયામણ મેળવે છે.

૬. મૂડી સર્જનમાં વધારો (High Rate of Capital Formation):

ઉદ્યોગો નફાનું પુનઃરોકાણ (Ploughing Back of Profits) કરવાની ઊંચી ક્ષમતા ધરાવે છે, જેથી દેશમાં મૂડી સર્જનનો દર ઝડપથી વધે છે.

૭. માનવ સંસાધન અને કૌશલ્યનો વિકાસ (Skill Development):

ઔદ્યોગિકરણથી યુવાનોમાં નવી ટેકનોલોજી, મેનેજમેન્ટ, સંશોધન અને વ્યાવસાયિક કૌશલ્યનો વિકાસ થાય છે.

૮. રાષ્ટ્રીય સુરક્ષા અને આત્મનિર્ભરતા (National Defence & Self-Reliance):

દેશના સંરક્ષણ માટે જરૂરી શસ્ત્રો, ટેન્કો, લડાકુ વિમાનો અને ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર માટેના સાધનોનું સ્થાનિક સ્તરે ઉત્પાદન કરીને દેશ આત્મનિર્ભર બને છે.

૨. ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રનું પ્રદર્શન (Performance of Industrial Sector)

ભારતીય ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રના પ્રદર્શનને બે મુખ્ય ભાગમાં મૂલવવામાં આવે છે:

(A) સકારાત્મક પ્રદર્શન / સિદ્ધિઓ

૧. ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનમાં મોટો વધારો (Growth in IIP): ૧૯૫૧ ની સરખામણીએ ભારતના 'ઇન્ડેક્સ ઓફ ઇન્ડસ્ટ્રિયલ પ્રોડક્શન' (IIP) માં અનેક ગણો વધારો થયો છે.

૨. ઔદ્યોગિક માળખામાં વિવિધતા (Diversification): ભારત માત્ર કાપડ અને ખાંડ જેવા પરંપરાગત ઉદ્યોગો સુધી સીમિત ન રહેતા હવે સેમિકન્ડક્ટર, ઓટોમોબાઇલ, ફાર્મા અને સ્પેસ ટેકનોલોજીમાં આગળ વધ્યું છે.

૩. 'મેક ઇન ઇન્ડિયા' અને PLI યોજનાઓ: પ્રોડક્શન લિંક્ડ ઇન્સિટિવ (PLI) યોજનાઓને કારણે દેશમાં ઇલેક્ટ્રોનિક્સ અને મોબાઇલ મેન્યુફેક્ચરિંગમાં ભારે પ્રગતિ થઈ છે.

૪. મૂડીગત વસ્તુઓનું ઉત્પાદન (Capital Goods Industry): ભારે યંત્રો, વીજળીના સાધનો અને સિમેન્ટ જેવા પાયાના ઉદ્યોગોમાં દેશે સ્વનિર્ભરતા હાસલ કરી છે.

૫. જાહેર અને ખાનગી ક્ષેત્રનું સંતુલન: ટાટા, રિલાયન્સ અને અદાણી જેવા ખાનગી સમૂહો વૈશ્વિક સ્તરે ઉભરી આવ્યા છે.

૬. MSME ક્ષેત્રની મજબૂતી: લઘુ અને સૂક્ષ્મ ઉદ્યોગો (MSMEs) દેશના કુલ ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનમાં ૪૦% થી વધુ અને નિકાસમાં ૪૫% યોગદાન આપી રહ્યા છે.

૭. વિદેશી પ્રત્યક્ષ રોકાણ (FDI Inflow): ઉદારીકરણ પછી ભારતના ઓટો, આઈ.ટી. અને કેમિકલ ક્ષેત્રમાં અબજો ડોલરનું વિદેશી રોકાણ આવ્યું છે.

૮. ડીજિટલ અને ઇનોવેશન ઇકોસિસ્ટમ: નવીનતા અને સ્ટાર્ટઅપ સંસ્કૃતિના કારણે ભારત વિશ્વનું ત્રીજું સૌથી મોટું સ્ટાર્ટઅપ ઇકોસિસ્ટમ બન્યું છે.

(B) નકારાત્મક પ્રદર્શન / નિષ્ફળતાઓ

૧. જીડીપીમાં ઉત્પાદન ક્ષેત્રના હિસ્સાની સ્થિરતા: 'મેક ઇન ઇન્ડિયા' ના લક્ષ્ય છતાં GDP માં મેન્યુફેક્ચરિંગનો હિસ્સો ૧૬% થી ૧૭% ની આસપાસ અટકેલો છે (જે ૨૫% કરવાનો લક્ષ્યાંક હતો).

૨. ધીમો રોજગારી વૃદ્ધિ દર (Jobless Growth): ઉદ્યોગોમાં મશીનીકરણ વધવાથી ઉત્પાદન વધ્યું પણ તે પ્રમાણમાં નવી રોજગારી ઊભી થઈ નથી.

૩. જાહેર ક્ષેત્રના એકમો (PSUs) ની ખોટ: અનેક સરકારી ઉદ્યોગો અણઘડ વહીવટ અને ભ્રષ્ટાચારના કારણે સતત નાણાકીય ખોટ કરી રહ્યા છે.

૪. પ્રાદેશિક અસંતુલન (Regional Imbalance): ઔદ્યોગિક વિકાસ મહારાષ્ટ્ર, ગુજરાત, તમિલનાડુ અને કર્ણાટક જેવા થોડા રાજ્યો પૂરતો સીમિત રહ્યો છે; બિહાર કે ઓડિશા જેવા રાજ્યો પછાત છે.

૫. ક્ષમતાનો અપૂર્ણ ઉપયોગ (Underutilisation of Capacity): માંગના અભાવે કે કાચા માલની તંગીના કારણે ઘણા ઉદ્યોગો તેમની પૂર્ણ ઉત્પાદન ક્ષમતાથી નીચે કામ કરે છે.

૬. સંશોધન અને વિકાસ (R&D) પર ઓછો ખર્ચ: ભારતીય કંપનીઓ જીડીપીના ૧% કરતાં પણ ઓછો ખર્ચ સંશોધન પર કરે છે, જેથી વિદેશી ટેકનોલોજી પર નિર્ભરતા રહે છે.

૭. જૂની અને બિન-કાર્યક્ષમ ટેકનોલોજી: નાના ઉદ્યોગો આજે પણ પરંપરાગત અને વધુ ઉર્જા વાપરતી જૂની મશીનરી પર ચાલે છે.

૮. બિન-સંગઠિત ક્ષેત્રનું પ્રભુત્વ: ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રનો મોટો ભાગ અસંગઠિત હોવાથી શ્રમિકોને કાનૂની રક્ષણ કે સામાજિક સુરક્ષા મળતી નથી.

૩. ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રની

૧. ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરની અછત (Inadequate Infrastructure):

અનિયમિત વીજ પુરવઠો, બંદરો પર માલસામાનના લોડિંગમાં વિલંબ, અને પરિવહનનો ઊંચો ખર્ચ (Logistics Cost) ઉદ્યોગોની સ્પર્ધાત્મકતા ઘટાડે છે.

૨. નાણાકીય સાધનો અને લોનની સમસ્યા (Credit Availability):

નાના અને મધ્યમ ઉદ્યોગો (MSMEs) ને બેંકો પાસેથી સરળતાથી અને વ્યાજબી દરે લોન મળતી નથી.

૩. કાચા માલની કિંમતોમાં અસ્થિરતા (Raw Material Cost):

સ્ટીલ, કોલસો, ડીઝલ અને પ્લાસ્ટિક જેવા કાચા માલના ભાવમાં અચાનક થતો વધારો ઉત્પાદન ખર્ચ વધારી દે છે.

૪. લાલફીતાશાહી અને કાનૂની અડચણો (Red Tapism & Regulatory Hurdles):

પર્યાવરણીય મંજૂરીઓ, જમીન સંપાદન (Land Acquisition) અને શ્રમ કાયદાઓ (Labour Laws) ની જટિલતા નવી ફેક્ટરી શરૂ કરવામાં વિલંબ કરે છે.

૫. ચીન અને વિદેશી માલની સ્પર્ધા (Cheap Imports):

ચીન જેવા દેશોમાંથી આવતો સસ્તો અને વિપુલ પ્રમાણમાં માલ સ્થાનિક ભારતીય નાના ઉદ્યોગોને નુકસાન પહોંચાડે છે.

૬. બીમાર ઉદ્યોગોની સમસ્યા (Industrial Sickness):

નાણાકીય આયોજનનો અભાવ અને ગેરવહીવટના કારણે હજારો નાના અને મધ્યમ ઉદ્યોગો 'બીમાર' (માતબર ખોટ કરતા) બનીને બંધ થઈ રહ્યા છે.

૭. શ્રમ સમસ્યાઓ અને વિવાદો (Industrial Disputes):

શ્રમિકો અને માલિકો વચ્ચેના સંઘર્ષો, હડતાલો અને તાળાબંધીથી ઉત્પાદનને મોટું નુકસાન થાય છે.

૮. પર્યાવરણીય નિયમો અને પ્રદૂષણ (Environmental Hazards):

ઉદ્યોગો દ્વારા થતું વાયુ અને જળ પ્રદૂષણ રોકવા માટે હરિત ટેકનોલોજી અપનાવવી આર્થિક રીતે ખર્ચાળ સાબિત થાય છે.

૪. ભારતમાં ઔદ્યોગિક વિકાસના ૮ મુખ્ય લક્ષણો

૧. જાહેર ક્ષેત્રથી ખાનગી ક્ષેત્ર તરફનું પરિવર્તન (Shift from Public to Private):

૧૯૯૧ ના સુધારા પહેલાં ભારે ઉદ્યોગોમાં જાહેર ક્ષેત્ર (Government) નું વર્ચસ્વ હતું, જ્યારે હવે ખાનગી ક્ષેત્ર મુખ્ય ભૂમિકા ભજવે છે.

૨. દ્વારા સંચાલિત મૂડી-પ્રચુરતા (Capital-Intensive Growth):

ઔદ્યોગિક વિકાસ શ્રમ-પ્રચુર (Labour-intensive) રહેવાને બદલે વધુને વધુ મશીનો અને ઓટોમેશન આધારિત (Capital-intensive) બન્યો છે.

૩. સેવા ક્ષેત્ર સાથે ગાઢ જોડાણ:

આધુનિક ઉદ્યોગો હવે સોફ્ટવેર, લોજિસ્ટિક્સ, ફાઇનાન્સ અને માર્કેટિંગ જેવી સેવાઓ પર વધુ નિર્ભર બન્યા છે.

૪. વિદેશી ટેકનોલોજી અને એફડીઆઈ પર નિર્ભરતા:

ઔદ્યોગિક વિકાસમાં વિદેશી રોકાણ (FDI) અને ટેકનોલોજી ટ્રાન્સફરનો મોટો ફાળો રહ્યો છે.

૫. શહેરી અને અર્ધ-શહેરી વિસ્તારોમાં કેન્દ્રીકરણ:

મોટાભાગના ઔદ્યોગિક ક્લસ્ટરો અને સેઝ (SEZ) મોટા શહેરો અને હાઇવેની આસપાસ જ વિકસિત થયા છે.

૬. સુધારા આધારિત દ્રષ્ટિકોણ (LPG Framework):

ઔદ્યોગિક નીતિઓ હવે પરવાના રાજ (Licensing System) ને બદલે ઉદારીકરણ અને ઈઝ ઓફ ડુઇંગ બિઝનેસ (Ease of Doing Business) પર ભાર મૂકે છે.

૭. ઇલેક્ટ્રોનિક્સ અને ઓટોમોબાઇલ ક્ષેત્રનો અસાધારણ વિકાસ:

છેલ્લા બે દાયકામાં ભારતે ઓટોમોબાઇલ અને સ્માર્ટફોન મેન્યુફેક્ચરિંગમાં વૈશ્વિક હબ તરીકે સ્થાન મેળવ્યું છે.

૮. પર્યાવરણ-સાનુકૂળ ઉત્પાદન પર ભાર (Green Manufacturing):

વર્તમાન ઔદ્યોગિક વિકાસમાં સોલર પેનલ્સ, ઇલેક્ટ્રિક વાહનો (EVs) અને ગ્રીન હાઇડ્રોજન જેવા સ્વચ્છ ઊર્જા આધારિત ઉદ્યોગો પર વિશેષ ધ્યાન આપવામાં આવી રહ્યું છે.

પરીક્ષા માટે ટૂંકો સાર (Quick Exam Recap):

- * મહત્વ: જીડીપી વૃદ્ધિ, રોજગારી, કૃષિ આધુનિકીકરણ, નિકાસ કમાણી.
- * સકારાત્મક પ્રદર્શન: ઉત્પાદન વિવિધતા, PLI યોજનાઓ, MSME નો વિકાસ, FDI આકર્ષણ.
- * મર્યાદાઓ/સમસ્યાઓ: ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરની અછત, ધીમી રોજગારી વૃદ્ધિ, બીમાર ઉદ્યોગો, સંશોધન (R&D) નો અભાવ.
- * વિકાસના લક્ષણો: ખાનગીકરણ તરફ ઝુકાવ, ઓટોમેશન, પર્યાવરણ-સાનુકૂળ ઉત્પાદન, ક્લસ્ટર આધારિત વિકાસ.

Topic 2

વર્તમાન ઔદ્યોગિક નીતિ: પ્રસ્તાવના અને પૃષ્ઠભૂમિ

૧. વર્તમાન ઔદ્યોગિક નીતિ: પ્રસ્તાવના અને પૃષ્ઠભૂમિ (Introduction & Background)

ભારતના ઔદ્યોગિક ઇતિહાસમાં ૨૪ જુલાઈ, ૧૯૯૧ ના રોજ જાહેર કરવામાં આવેલી નવી ઔદ્યોગિક નીતિ (New Industrial Policy - NIP 1991) એ એક યુગપરિવર્તક વળાંક હતો. આ નીતિએ ભારતમાં અગાઉ ચાલતા પરવાના, પરમિટ અને ક્વોટા રાજ ('License-Permit-Quota Raj') નો અંત આણ્યો. વર્તમાન સમયમાં ભારત સરકાર આ નીતિને આધાર બનાવીને તેને LPG (Liberalisation, Privatisation, Globalisation) મોડેલમાંથી આગળ વધારીને 'મેક ઇન ઇન્ડિયા' (Make in India), 'આત્મનિર્ભર ભારત', અને PLI (Production Linked Incentive) સ્કીમ્સ જેવા આધુનિક સુધારાઓ સાથે જોડી રહી છે.

વર્તમાન ઔદ્યોગિક નીતિના મુખ્ય ૩ આધારસ્તંભો:

૧. ઉદારીકરણ (Liberalisation): અનાવશ્યક સરકારી નિયંત્રણો અને પરવાના નીતિ નાબૂદ કરવી.

૨. ખાનગીકરણ (Privatisation): અનામત જાહેર ક્ષેત્રો ખુલ્લા મૂકી ખાનગી ક્ષેત્રને પ્રોત્સાહિત કરવું

૩. વૈશ્વિકીકરણ (Globalisation): ભારતીય અર્થતંત્રને વિશ્વના બજાર સાથે સાંકળવું અને FDI આકર્ષવું.

૨. વર્તમાન ઔદ્યોગિક નીતિના મુખ્ય લક્ષણો (Key Features of Industrial Policy)

ભારતની વર્તમાન ઔદ્યોગિક નીતિના પાયાના લક્ષણો નીચે મુજબ વર્ગીકૃત કરી શકાય છે:

૧. ઔદ્યોગિક પરવાના પ્રથાની નાબૂદી (Abolition of Industrial Licensing):

- * ભૂતકાળમાં નવો ઉદ્યોગ શરૂ કરવા કે વિસ્તારવા સરકારી પરવાનો (Licence) ફરજિયાત હતો.
- * વર્તમાન નીતિમાં મોટાભાગના ઉદ્યોગોને લાયસન્સ મુક્ત કરવામાં આવ્યા છે.
- * વર્તમાનમાં માત્ર ૪ સુરક્ષા અને પર્યાવરણ લક્ષી ઉદ્યોગો માટે જ લાયસન્સ જરૂરી છે:
 - * સંરક્ષણ અને એરોસ્પેસ સાધનો
 - * જોખમી રસાયણો
 - * ઔદ્યોગિક વિસ્ફોટકો
 - * તમાકુ અને સિગારેટ ઉત્પાદનો

૨. જાહેર ક્ષેત્રના અનામત ક્ષેત્રોમાં ઘટાડો (De-reservation of Public Sector):

- * ૧૯૫૬ ની નીતિમાં ૧૭ ઉદ્યોગો માત્ર સરકાર માટે જ અનામત હતા.
- * વર્તમાન નીતિ હેઠળ ખાનગી ભાગીદારી પ્રોત્સાહિત કરવા માટે જાહેર ક્ષેત્રની મર્યાદા ઘટાડીને માત્ર ૨ અનામત ક્ષેત્રો રાખવામાં આવ્યા છે:
 - * અણુ ઊર્જા (Atomic Energy)
 - * રેલવે કામગીરી/ઓપરેશન્સ (Railway Operations)

૩. વિદેશી પ્રત્યક્ષ રોકાણ (FDI) નું ઉદારીકરણ:

- * ભારતમાં મૂડી અને આધુનિક ટેકનોલોજી લાવવા માટે વિદેશી કંપનીઓને પ્રોત્સાહિત કરાઈ છે.
- * સંરક્ષણ, રેલવે, વીમો, અને રીટેલ સહિતના મોટાભાગના ક્ષેત્રોમાં ૧૦૦% સુધી FDI (ઓટોમેટિક રૂટ) ની મંજૂરી આપવામાં આવી છે.

૪. વિદેશી ટેકનોલોજી કરારોને સ્વચાલિત મંજૂરી (Foreign Technology Agreements):

- * ભારતીય ઉદ્યોગોને વૈશ્વિક સ્તરે સ્પર્ધાત્મક બનાવવા માટે વિદેશી કંપનીઓ સાથે ટેકનોલોજી ટ્રાન્સફર અને સહયોગ માટેની મંજૂરીઓ સ્વચાલિત (Automatic Approval) બનાવવામાં આવી છે.

૫. MRTP કાયદામાં સુધારો અને 'સ્પર્ધા કાયદો' (Abolition of MRTP Act):

- * મોટી કંપનીઓના વિસ્તાર પર નિયંત્રણ મૂકતા 'MRTP એક્ટ' (Monopolies and Restrictive Trade Practices Act) ને રદ કરવામાં આવ્યો છે.
- * તેના સ્થાને 'Competition Act, 2002' લાવવામાં આવ્યો છે, જે મુક્ત અને સ્વસ્થ સ્પર્ધાને પ્રોત્સાહન આપે છે.

૬. વિનિવેશ નીતિ (Disinvestment Policy):

- * નુકસાન કરતા કે ઘેરાયેલા જાહેર ક્ષેત્રના સાહસો (PSUs) માંથી સરકાર પોતાનો હિસ્સો વેચીને (Disinvestment/Privatisation) ખાનગી ક્ષેત્રને સોંપી રહી છે (દા.ત. એર ઈન્ડિયાનું ખાનગીકરણ).

૭. 'પ્રોડક્શન લિંક્ડ ઇન્વેસ્ટિવ' (PLI Scheme - આધુનિક લક્ષણ):

* તાજેતરના સુધારાઓમાં ૧૪ પાયાના ક્ષેત્રો (જેમ કે ઇલેક્ટ્રોનિક્સ, સેમિકન્ડક્ટર, ફાર્માસ્યુટિકલ્સ, ઓટોમોબાઇલ) માટે PLA સ્કીમ શરૂ કરાઈ છે.
* આ યોજના હેઠળ દેશમાં ઉત્પાદન અને નિકાસ વધારનાર કંપનીઓને સરકાર દ્વારા સીધી નાણાકીય પ્રોત્સાહક સબસીડી આપવામાં આવે છે.

૮. ઈઝ ઓફ ડુઈંગ બિઝનેસ અને ડિજિટાઇઝેશન (Ease of Doing Business):

* એકલ વિન્ડો સિસ્ટમ (National Single Window System) દ્વારા મંજૂરીઓ ઝડપી બનાવાઈ છે.
* GST ના અમલીકરણથી સમગ્ર દેશને એકીકૃત રાષ્ટ્રીય બજારમાં ફેરવવામાં આવ્યો છે.

૩. વર્તમાન ઔદ્યોગિક નીતિનું મુલ્યાંકન: સકારાત્મક પાસાઓ / સિદ્ધિઓ (**Evaluation: Positive Impacts**)

વર્તમાન નીતિના અમલીકરણથી ભારતીય અર્થતંત્રમાં નીચે મુજબના સકારાત્મક અને મહત્વપૂર્ણ પરિવર્તનો આવ્યા છે:

૧. ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનમાં અસાધારણ પ્રગતિ:

પરવાના રાજ નાબૂદ થવાથી કંપનીઓ માટે ઉત્પાદન ક્ષમતા વધારવી સરળ બની છે, જેનાથી ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન સૂચકાંક (IIP) માં મોટો વધારો થયો છે.

૨. વિદેશી રોકાણ (FDI Inflow) માં ઘોડાપૂર:

ઉદાર નીતિના કારણે ભારત વિશ્વમાં સૌથી વધુ FDI આકર્ષતા દેશોમાં સ્થાન પામ્યો છે. સોફ્ટવેર, ઓટોમોબાઇલ અને કેમિકલ ક્ષેત્રે અબજો ડોલરનું રોકાણ આવ્યું છે.

૩. ગ્રાહકો માટે વિકલ્પો અને કિંમતોમાં ઘટાડો:

મુક્ત સ્પર્ધાના કારણે બજારમાં વિદેશી અને સ્થાનિક સાધનો વિપુલ પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ થયા છે, જેથી ઇલેક્ટ્રોનિક્સ, ઓટો અને ટેલિકોમ ક્ષેત્રે કિંમતો ઘટી છે અને ગુણવત્તા સુધરી છે.

૪. નિકાસ ક્ષેત્રે ભવ્ય સફળતા:

SEZ (Special Economic Zones) અને NIMZ ની સ્થાપનાથી ભારતમાંથી ફાર્માસ્યુટિકલ, સોફ્ટવેર, અને પ્રોસેસ્ડ પેટ્રોલીયમ જેવા ઉત્પાદનોની નિકાસમાં અસાધારણ વૃદ્ધિ થઈ છે.

૫. જાહેર તિજોરી પરનો બોજ ઘટ્યો:

PSUs ના વિનિવેશ (Disinvestment) અને ખાનગી ક્ષેત્રને સ્થાન આપવાથી સરકારનું નાણાકીય ભારણ ઘટ્યું છે.

૬. ઈનોવેશન અને સ્ટાર્ટઅપ સંસ્કૃતિ:

નીતિએ ખાનગી સાહસિકતાને છૂટો દોર આપતાં ભારત વિશ્વનું ૩જું સૌથી મોટું સ્ટાર્ટઅપ ઇકોસિસ્ટમ બન્યું છે.

૪. વર્તમાન ઔદ્યોગિક નીતિનું મૂલ્યાંકન: નકારાત્મક પાસાઓ / મર્યાદાઓ (Evaluation: Negative Impacts / Limitations)

આ નીતિએ આર્થિક પ્રગતિ લાવી હોવા છતાં, તેની કેટલીક ગંભીર મર્યાદાઓ પણ સામે આવી છે:

૧. GDP માં મેન્યુફેક્ચરિંગ હિસ્સાની સ્થિરતા (Stagnant Manufacturing Share):

રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદન નીતિ (National Manufacturing Policy) નો લક્ષ્યાંક GDP માં મેન્યુફેક્ચરિંગનો હિસ્સો ૨૫% કરવાનો હતો, પરંતુ વર્તમાનમાં પણ તે ૧૬% થી ૧૮% વચ્ચે જ અટકેલો છે.

૨. રોજગારી વગરનો વિકાસ (Jobless Growth):

ઉદ્યોગોમાં ઓટોમેશન અને મશીનોનો વપરાશ વધતા આર્થિક ઉત્પાદન વધ્યું છે, પરંતુ તે પ્રમાણમાં નવી રોજગારીઓ ઊભી થઈ નથી.

૩. નાના અને સૂક્ષ્મ ઉદ્યોગો (MSMEs) પર નકારાત્મક અસર:

વિદેશી બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓ (MNCs) અને સ્થાનિક મોટા સમૂહો સામે નાના ઉદ્યોગો ટકી શકતા નથી અને સ્પર્ધામાં પછડાઈ રહ્યા છે.

૪. પ્રાદેશિક અસમાનતામાં વધારો (Regional Imbalance):

ખાનગી રોકાણકારો માત્ર પાયાનું માળખું ધરાવતા સમૃદ્ધ રાજ્યો (મહારાષ્ટ્ર, ગુજરાત, તમિલનાડુ) માં જ રોકાણ કરે છે, જેથી બિહાર, ઓડિશા અને ઈશાન ભારત જેવા રાજ્યો ઔદ્યોગિક રીતે પછાત રહ્યા છે.

૫. સંશોધન અને વિકાસ (R&D) નો અભાવ:

ભારતીય ઉદ્યોગો આજે પણ વિદેશી ટેકનોલોજી પર નિર્ભર રહે છે. જીડીપીના પ્રમાણમાં R&D પર થતો ખર્ચ અત્યંત ઓછો છે.

૬. પર્યાવરણીય ક્ષતિ (Environmental Degradation):

ઝડપી ઔદ્યોગિકરણ અને પર્યાવરણીય નિયમોની શિથિલતાને કારણે જળ અને વાયુ પ્રદૂષણમાં ચિંતાજનક વધારો થયો છે.

૫. નિષ્કર્ષ અને ભાવિ માર્ગ (Conclusion & Way Forward)

ભારતની વર્તમાન ઔદ્યોગિક નીતિએ દેશને બંધિયાર અર્થતંત્રમાંથી બહાર કાઢીને વૈશ્વિક આર્થિક મહાસત્તા બનાવવામાં પાયાનું યોગદાન આપ્યું છે. પરંતુ 'વિકસિત ભારત @2047' ના સ્વપ્નને સાકાર કરવા માટે આ નીતિમાં નીચે મુજબના સુધારા જરૂરી છે:

* MSMEs ને મજબૂત કરવું: નાના ઉદ્યોગોને સરળ બેંક લોન અને ડિજિટલ સપોર્ટ પૂરો પાડવો.

* લોજિસ્ટિક્સ ખર્ચ ઘટાડવો: PM GatiShakti અને નેશનલ લોજિસ્ટિક્સ પોલિસી દ્વારા પરિવહન ખર્ચ ઘટાડવો.

* કૌશલ્ય વર્ધન (Skill India): નવી ઉદ્યોગ ૪.૦ (Industry 4.0 - AI, રોબોટિક્સ) ની જરૂરિયાત મુજબ યુવાનોને તાલીમ આપવી.

આમ, વર્તમાન ઔદ્યોગિક નીતિ એ સતત પરિવર્તનશીલ છે, જે ભારતને ગ્લોબલ મેન્યુફેક્ચરિંગ હબ બનાવવાની દિશામાં આગળ ધપાવી રહી છે.

પરીક્ષા માટે યાદ રાખવાના મુખ્ય પોઈન્ટ્સ (Quick Exam Summary):

- * મુખ્ય ૩ શબ્દો: ઉદારીકરણ (Liberalisation), ખાનગીકરણ (Privatisation), વૈશ્વિકીકરણ (Globalisation).
- * અનામત ક્ષેત્રો: અણુ ઉર્જા અને રેલવે.
- * પરવાના મુક્ત ઉદ્યોગો: માત્ર ૪ ક્ષેત્રો સિવાય તમામ પરવાના મુક્ત.
- * તાજેતરના પહલ: PLI સ્કીમ્સ, મેક ઇન ઇન્ડિયા, PM ગતિશક્તિ, અને GST સુધારા.

વર્તમાન ઔદ્યોગિક નીતિના લક્ષણો (વિશેષતાઓ)

ભારતમાં 1991 ની આર્થિક ઉદારીકરણ નીતિ બાદ નવી ઔદ્યોગિક નીતિ અપનાવવામાં આવી, જેને વર્તમાન ઔદ્યોગિક નીતિ તરીકે ઓળખાય છે. તેની મુખ્ય વિશેષતાઓ નીચે મુજબ છે.

- 1 ઉદારીકરણ (Liberalisation) : ઉદ્યોગો સ્થાપવા, ઉત્પાદન વધારવા, ટેકનોલોજી પસંદ કરવા અને વિસ્તરણ કરવા માટે લાયસન્સ પ્રણાલી મોટાભાગે દૂર કરવામાં આવી છે.
- 2 નિયંત્રણમાં ઘટાડો (De-regulation) : સરકારી નિયંત્રણ, લાયસન્સ-પરમિટ રાજ અને અનાવશ્યક કાયદાકીય બંધનોમાં ઘટાડો કરવામાં આવ્યો છે.
- 3 વિનિયોજન (Disinvestment) : સાર્વજનિક ક્ષેત્રની કંપનીઓમાં સરકારના હિસ્સાનો આંશિક અથવા સંપૂર્ણ વિજેચન કરીને ખાનગી ક્ષેત્રની ભાગીદારીને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવે છે.
- 4 વૈશ્વિકરણ (Globalisation) : વિદેશી મુકી રોકાણ (FDI)ને પ્રોત્સાહન, આયાત નીતિમાં છૂટછાટ અને વૈશ્વિક સ્પર્ધા માટે અર્થતંત્રને ખુલ્લું મુકવામાં આવ્યું છે.
- 5 FDI ને પ્રોત્સાહન : મહત્વના ઘણાં ઉદ્યોગોમાં સ્વચાલિત માર્ગ હેઠળ 100% સુધીનું FDI આમંત્રિત કરવામાં આવે છે.
- 6 સાર્વજનિક ક્ષેત્રનો ઘટાડો : મૂળભૂત અને રક્ષણાત્મક ક્ષેત્ર સિવાયના ઉદ્યોગોમાં સરકારી ક્ષેત્રની ભૂમિકા ઘટાડીને ખાનગી અને સંયુક્ત ક્ષેત્રને આગળ લાવવામાં આવ્યું છે.
- 7 સ્વતંત્રતા અને સ્પર્ધા : અંદરથી અને બહારથી સ્પર્ધાને પ્રોત્સાહન આપીને ઉદ્યોગોની કાર્યક્ષમતા, ગુણવત્તા અને ઉત્પાદકતા વધારવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે.
- 8 MRTD કાયદામાં સુધારા : મોનોપોલી અને પ્રતિબંધક વેપાર પ્રથાઓ અધિનિયમ (MRTD Act) માં સુધારા કરીને મોટી કંપનીઓના વિસ્તરણ પરના પ્રતિબંધો હટાવવામાં આવ્યા છે.
- 9 ટેકનોલોજી અને નવીનતા ઉપર ભાર : આધુનિક ટેકનોલોજી અપનાવવી, સંશોધન-વિકાસ (R&D) ને પ્રોત્સાહન અને ગુણવત્તાવર્ધક ઉત્પાદનમાં ભાર મુકવામાં આવે છે.
- 10 નાના, સૂક્ષ્મ અને મધ્યમ ઉદ્યોગોને પ્રોત્સાહન : MSME માટે નરમ નીતિ, સસ્તું ધણ, આધુનિકીકરણ અને બજાર ઉપલબ્ધીમાં સહાય આપવામાં આવે છે.
- 11 ઉદ્યોગ નીતિમાં લવચીકતા : નીતિઓમાં સમયસર ફેરફાર કરવા અને બજારની જરૂરિયાત મુજબ લવચીકતા રાખવામાં આવે છે.
- 12 રાજ્યોની ભૂમિકા વધારવી : ઔદ્યોગિક વિકાસમાં રાજ્ય સરકારોની સક્રિય ભાગીદારીને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવે છે અને રાજ્યને વધુ સ્વતંત્રતા આપવામાં આવે છે.
- 13 પર્યાવરણ સુરક્ષા પર ભાર : પર્યાવરણનું સંતુલન જાળવી રાખતો ઉદ્યોગ વિકાસ થાય તે માટે પર્યાવરણ સુરક્ષા નિયમોનું પાલન કરવા ઉપર ભાર મુકવામાં આવે છે.

⇒ નિષ્કર્ષ : વર્તમાન ઔદ્યોગિક નીતિનો મુખ્ય હેતુ ખાનગી ક્ષેત્રને પ્રોત્સાહન આપવું, વૈશ્વિક સ્પર્ધામાં ટકી રહેવું, રોજગારી વધારવી અને આર્થિક વિકાસને તેજવું છે.

Topic-3

કૃષિ આધારિત ઉદ્યોગો: ખ્યાલ અને મહત્વ (Agro-Based Industries: Concept and Importance)

--

૧. પ્રસ્તાવના (Introduction)

ભારત એ પરંપરાગત રીતે એક કૃષિપ્રધાન દેશ છે. દેશની ૪૦% થી વધુ વસ્તી પોતાની આજીવિકા માટે સીધી કે પરોક્ષ રીતે ખેતી પર નિર્ભર છે. પરંતુ, માત્ર ખેતી (Crop Production) કરવાથી જ દેશની ગરીબી, બેરોજગારી અને ગ્રામીણ વિષમતા દૂર થઈ શકતી નથી. આ પરિસ્થિતિમાં કૃષિ અને ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર વચ્ચે સેતુ (Bridge) તરીકે કાર્ય કરતા ઉદ્યોગો એટલે 'કૃષિ આધારિત ઉદ્યોગો' (Agro-Based Industries).

કૃષિ આધારિત ઉદ્યોગો ખેત-પેદાશોનું પ્રોસેસિંગ કરીને (Value Addition) તેને વધુ ઉપયોગી, ટકાઉ અને વેચાણયોગ્ય બનાવે છે. આ ક્ષેત્ર અર્થતંત્રનો 'સનરાઇઝ સેક્ટર' (Sunrise Sector) ગણાય છે, કારણ કે તે ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં બિન-ખેતી રોજગારી ઊભી કરવાની અને ખેડૂતોની આવક બમણી કરવાની અસીમ ક્ષમતા ધરાવે છે.

૨. કૃષિ આધારિત ઉદ્યોગોનો અર્થ અને ખ્યાલ (Concept of Agro-Based Industries)

(A) વ્યાખ્યા (Definitions):

* સામાન્ય વ્યાખ્યા: જે ઉદ્યોગો પોતાના ઉત્પાદન માટે જરૂરી મુખ્ય કાચો માલ (Raw Material) વનસ્પતિ કે પશુપાલન આધારિત કૃષિ પેદાશોમાંથી મેળવે છે, અને તેનું પ્રોસેસિંગ કરીને બજારયોગ્ય તૈયાર માલ બનાવે છે, તેને કૃષિ આધારિત ઉદ્યોગ કહેવાય છે.

* કેમિન ઇન્ડવાયરી કમિશન (૧૯૪૪) મુજબ: "જે ઉદ્યોગો કૃષિ પેદાશોનું પ્રોસેસિંગ અને વહન કરવા ઉપરાંત ખેતી માટે જરૂરી સાધનો અને સુવિધાઓ પૂરી પાડવામાં સંકળાયેલા હોય તે તમામ કૃષિ આધારિત ઉદ્યોગો છે."

(B) કૃષિ આધારિત ઉદ્યોગોનું વર્ગીકરણ (Classification):

કૃષિ આધારિત ઉદ્યોગોને તેમની પ્રકૃતિ અને કાર્યશૈલીના આધારે મુખ્યત્વે ચાર વિભાગોમાં વહેંચવામાં આવે છે:

૧. કૃષિ પેદાશ પ્રોસેસિંગ એકમો (Agro-Produce Processing Units):

આ એકમો કાચા માલનું મૂળ સ્વરૂપ બદલ્યા વિના માત્ર તેને સાચવી રાખવા (Preservation) અને ટ્રાન્સપોર્ટ કરવા યોગ્ય બનાવે છે.

* ઉદાહરણ: ચોખાની મિલો (Rice Mills), દાળ મિલો (Dal Mills), કપાસ લોઢવાના જિનિંગ મિલ (Cotton Ginning).

૨. કૃષિ પેદાશ ઉત્પાદક એકમો (Agro-Produce Manufacturing Units):

આ એકમો કાચા માલ પર સંપૂર્ણ ઔદ્યોગિક પ્રક્રિયા કરીને એક તદ્દન નવું જ ઉત્પાદન તૈયાર કરે છે, જે કાચા માલથી સંપૂર્ણ અલગ હોય છે.

* ઉદાહરણ: ખાંડના કારખાના (Sugar Factories), સૂતરાઉ કાપડની મિલો (Textile Mills), વનસ્પતિ તેલ/તેલીબિયાં પ્રોસેસિંગ, કાગળ ઉદ્યોગ, અને ચામડાના ઉદ્યોગો.

૩. કૃષિ સાધન અને ઈનપુટ ઉત્પાદક એકમો (Agro-Inputs Manufacturing Units):

આ એવા ઉદ્યોગો છે જે ખેતીની ઉત્પાદકતા વધારવા અથવા ખેતીના યાંત્રિકીકરણ (Mechanisation) માટે સાધનો અને ઈનપુટ્સ બનાવે છે.

* ઉદાહરણ: રાસાયણિક ખાતર ઉત્પાદન એકમો, જંતુનાશક દવાઓ (Pesticides), પંપસેટ, ટ્રેક્ટર અને ખેત-ઓજારો બનાવતા ઉદ્યોગો.

૪. કૃષિ સેવા કેન્દ્રો (Agro-Service Centres):

ખેતી અને સંલગ્ન ઉદ્યોગોને જરૂરી ટેકનિકલ, રિપેરિંગ અને વર્કશોપ સેવાઓ પૂરી પાડતા સંસ્થાકીય એકમો.

* ઉદાહરણ: ટ્રેક્ટર અને પંપસેટ રિપેરિંગ સેન્ટર્સ, કોલ્ડ સ્ટોરેજ સુવિધાઓ, અને ડ્રોન સર્વિસ એકમો.

૩. ભારતમાં મુખ્ય કૃષિ આધારિત ઉદ્યોગો (Major Agro-Based Industries in India)

ભારતમાં નીચે મુજબના મુખ્ય કૃષિ આધારિત ઉદ્યોગો અર્થતંત્રમાં મોટો હિસ્સો ધરાવે છે:

* સૂતરાઉ કાપડ ઉદ્યોગ (Textile Industry): ભારતનો સૌથી જૂનો અને કૃષિ આધારિત સૌથી મોટો ઉદ્યોગ છે. તે કપાસ ઉત્પાદક ખેડૂતો અને કરોડો શ્રમિકોને રોજગારી આપે છે.

* ખાંડ ઉદ્યોગ (Sugar Industry): શેરડીના પાક પર આધારિત આ ઉદ્યોગ ભારતમાં ગામડાંઓની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવામાં અગ્રણી ભૂમિકા ભજવે છે.

* ખાદ્ય તેલ ઉદ્યોગ (Vegetable Oil Industry): મગફળી, સોયાબીન, રાયડો અને સૂર્યમુખી જેવા તેલીબિયાં પર આધારિત.

* ચા અને કોફી ઉદ્યોગ (Tea & Coffee Industry): અસમ, પશ્ચિમ બંગાળ, અને દક્ષિણ ભારતના પહાડી વિસ્તારોમાં લાખો લોકોને નિકાસ લક્ષી રોજગારી આપે છે.

* ફૂડ પ્રોસેસિંગ અને બાગાયતી ઉત્પાદનો (Food Processing): ફળો, શાકભાજી, જામ, જેલી, અથાણાં, અને જ્યુસ બનાવતા આધુનિક એકમો.

* ડેરી અને પશુપાલન (Dairy & Animal Husbandry): દૂધ, માખણ, પનીર અને ડેરી પ્રોડક્ટ્સ બનાવતા સહકારી અને ખાનગી એકમો (દા.ત. અમૂલ).

૪. કૃષિ આધારિત ઉદ્યોગોનું મહત્વ (Importance of Agro-Based Industries)

કૃષિ આધારિત ઉદ્યોગો ભારતીય અર્થતંત્રની કરોડરજ્જુ સમાન છે. તેનું સામાજિક અને આર્થિક મહત્વ નીચે મુજબ છે:

(A) ગ્રામીણ બેરોજગારી અને મોસમી બેરોજગારીનો ઉકેલ (Rural Employment Generation):

* ખેતીમાં વર્ષના અમુક મહિનાઓ દરમિયાન જ કામ મળે છે, જેથી 'મોસમી બેરોજગારી' (Seasonal Unemployment) સર્જાય છે.

* કૃષિ આધારિત ઉદ્યોગો ખેત-શ્રમિકોને લણણી પછીના સમયમાં બિન-ખેતી કામગીરી (Off-farm Jobs) જેવી કે પેકિંગ, પ્રોસેસિંગ, વાહનવ્યવહાર અને સંગ્રહમાં રોજગારી પૂરી પાડે છે.

(B) ખેત-પેદાશોનું મૂલ્યવર્ધન (Value Addition to Agricultural Produce):

* કાચા અનાજ કે ફળોની સરખામણીએ તેના પ્રોસેસડ ઉત્પાદનોની કિંમત બજારમાં ઘણી ઊંચી હોય છે.

* દાખલા તરીકે: બટાકા વેચવા કરતાં તેનામાંથી વેફર્સ બનાવવી, અથવા ટામેટાં વેચવા કરતાં તેનો સોસ (Ketchup) બનાવીને વેચવાથી ખેડૂતો અને પ્રોસેસિંગ યુનિટ્સને અનેક ગણો વધુ નફો મળે છે.

(C) ખેડૂતોની આવકમાં વધારો અને આવક સમતુલા (Increasing Farmers' Income):

* બજારમાં લણણીની મોસમમાં જ્યારે પાકની આવક વધે છે ત્યારે ભાવ ગગડી જાય છે.

* પ્રોસેસિંગ ઉદ્યોગો ખેડૂતો પાસેથી સીધો કાચો માલ ખરીદે છે (કરાર આધારિત ખેતી દ્વારા પણ), જેથી ખેડૂતોને તેમના ઉત્પાદનના યોગ્ય અને સ્થિર ભાવ મળે છે.

(D) બગાડમાં ઘટાડો (Reduction in Food Wastage):

* ભારત ફળો અને શાકભાજીના ઉત્પાદનમાં વિશ્વમાં આગળ છે, પરંતુ યોગ્ય સંગ્રહ અને પ્રોસેસિંગના અભાવે દર વર્ષે અબજો રૂપિયાનો બગાડ થાય છે.

* કૃષિ આધારિત ઉદ્યોગો (જેમ કે કોલ્ડ સ્ટોરેજ, કેનિંગ યુનિટ્સ) આ ઝડપથી બગાડી જતી પેદાશોનું આયુષ્ય (Shelf Life) વધારીને બગાડ અટકાવે છે.

(E) શહેરો તરફનું પ્રયાણ અટકાવવું (Prevention of Rural-Urban Migration):

* ગામડાંઓમાં આજીવિકાના સાધનો ન હોવાથી લોકો શહેરો તરફ સ્થળાંતર કરે છે, જેનાથી શહેરોમાં ઝૂંપડપટ્ટીઓ, પ્રદૂષણ અને ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર પર દબાણ વધે છે.

* ગામડાંની આસપાસ જ કૃષિ ઉદ્યોગો સ્થાપવાથી લોકોને સ્થાનિક સ્તરે જ રોજગાર મળે છે.

(F) વિદેશી હૂંડિયામણની કમાણી (Foreign Exchange Earnings):

* પ્રોસેસડ ફૂડ, મસાલા, ચા, કાપડ, ચામડું અને તૈયાર કપડાંની આંતરરાષ્ટ્રીય બજારમાં ભારે માંગ છે.

* આ ઉત્પાદનોની નિકાસ કરીને ભારત કિંમતી વિદેશી હૂંડિયામણ કમાઈ શકે છે.

(G) સંતુલિત પ્રાદેશિક વિકાસ (Balanced Regional Development):

* મોટા અતિ-આધુનિક ઉદ્યોગો માત્ર શહેરોમાં સ્થાપાય છે, પરંતુ કૃષિ આધારિત ઉદ્યોગો કાચા માલની ઉપલબ્ધતા ધરાવતા અંતરિયાળ અને પછાત ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં પણ સરળતાથી સ્થાપી શકાય છે.

* આનાથી દેશનો સંતુલિત પ્રાદેશિક વિકાસ શક્ય બને છે.

૫. કૃષિ આધારિત ઉદ્યોગો સામેના મુખ્ય પડકારો (Challenges Faced by Agro-Based Industries)

ભારતમાં આ ક્ષેત્રે મોટો વ્યાપ હોવા છતાં, નીચે મુજબની સમસ્યાઓ નડતરરૂપ છે:

૧. મોસમી કાચા માલ પર નિર્ભરતા (Seasonal Availability): ખેતીના પાકો મોસમી હોવાથી ઉદ્યોગોને વર્ષના અમુક મહિનાઓ દરમિયાન જ કાચો માલ મળે છે, જેથી બાકીના સમયમાં ફેક્ટરીઓ બંધ રાખવી પડે છે.

૨. સપ્લાય ચેઇન અને ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરનો અભાવ: ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં બારમાસી રસ્તા, વીજળી, કોલ્ડ સ્ટોરેજ અને રેફ્રિજરેટેડ ટ્રાન્સપોર્ટ વાહનોની ભારે અછત છે.

૩. નાણાકીય સાધનોની મર્યાદા (Lack of Finance): નાના અને મધ્યમ કૃષિ ઉદ્યોગોને બેંકો પાસેથી સરળતાથી લાંબા કે ટૂંકા ગાળાની લોન મળતી નથી.

૪. કાચા માલની અસ્થિર ગુણવત્તા: કૃષિ ઉત્પાદન પર્યાવરણ અને વરસાદ પર નિર્ભર હોવાથી દર વર્ષે એકસરખી ગુણવત્તાવાળો કાચો માલ મળતો નથી.

૫. ટેકનોલોજીનો અભાવ: નાના અને કુટીર કક્ષાના એકમો જૂની પદ્ધતિઓ અને મશીનરી વાપરે છે, જેથી ઉત્પાદન ખર્ચ વધે છે.

૬. સરકારના પ્રોત્સાહક પગલાં (Government Initiatives)

ભારત સરકારે કૃષિ આધારિત ઉદ્યોગોને પ્રોત્સાહન આપવા માટે અનેક સુધારાઓ કર્યા છે:

* PM-KSY (પ્રધાનમંત્રી કિસાન સંપદા યોજના): મેગા ફૂડ પાર્ક્સ, કોલ્ડ ચેઇન અને પ્રોસેસિંગ ક્લસ્ટર્સ સ્થાપવા માટે નાણાકીય સહાય પૂરી પાડવામાં આવે છે.

* PLI સ્કીમ (Food Processing Sector): ફૂડ પ્રોસેસિંગ ક્ષેત્ર માટે પ્રોડક્શન લિંક્ડ ઇન્સેન્ટિવ યોજના દ્વારા મોટા રોકાણો આકર્ષવામાં આવી રહ્યા છે.

* MSME સપોર્ટ: નાના અને ગ્રામીણ કૃષિ સાહસિકોને 'મુદ્રા લોન' અને વ્યાજ રાહત યોજનાઓ હેઠળ સસ્તું ધિરાણ આપવું.

કૃષિ આધારિત ઉદ્યોગો (Agro Based Industries)

* પરિચય : જે ઉદ્યોગો કૃષિ તેમજ પશુપાલન, વનઉત્પાદન, માછીમારી જેવા કૃષિ સાથે સંબંધિત કાચામાલ પર આધાર રાખે છે. અને જેમાં કાચામાલનું પ્રોસેસિંગ કરીને મધ્યવર્તી અથવા તૈયાર માલ બનાવવામાં આવે છે, તેમને કૃષિ આધારિત ઉદ્યોગો કહેવામાં આવે છે.

લક્ષણો :

- ① કાચામાલ કૃષિ તથા અનુસંકલિત પ્રવૃત્તિઓમાંથી મળે છે.
- ② ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં મોટા ભાગે સ્થિત હોય છે.
- ③ રોજગારી સર્જનમાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે.
- ④ મૂકીની જરૂરિયાત મધ્યમ હોય છે.
- ⑤ નાના, ગૃહઉદ્યોગ અને આધુનિક - બંને પ્રકારના ઉદ્યોગો આ ક્ષેત્રમાં આવે છે.

મહત્વ :

- ① કૃષિ ઉત્પાદનને સ્થાયી અને મૂલ્યવર્ધિત બનાવે છે.
- ② ખેડૂતને વધુ ભાવ / આવક આપે છે.
- ③ ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં રોજગારની તકો ઉભી કરે છે.
- ④ વિદેશી વિનિમયનતિ અને નિકાસમાં વધારો કરે છે.
- ⑤ પ્રદેશીય અસમાનતાને ઓછા કરવામાં મદદ કરે છે.
- ⑥ ઔદ્યોગિકીકરણ અને આર્થિક વિકાસમાં યોગદાન આપે છે.

મુખ્ય પ્રકારો :

(1) ખાદ્ય પ્રોસેસિંગ ઉદ્યોગો ખંગર, તેલ મિલ, મસાલા પ્રોસેસિંગ, ફળ-શાકભાજી કેનિંગ, દૂધ પ્રોસેસિંગ વગેરે.	(2) વન આધારિત ઉદ્યોગો લાકડું મોયા ઉદ્યોગ, કાગળ ઉદ્યોગ, ફર્નિચર ઉદ્યોગ પાંબોર્ડ, મેચબોક્સ વગેરે.	(3) કપાસ આધારિત ઉદ્યોગો કપાસ જેનિંગ, સ્પિનિંગ, વેવિંગ, ટેક્સટાઇલ અને તૈયાર કપડાં ઉદ્યોગ.	(4) પશુ આધારિત ઉદ્યોગો દૂધ અને કેરી ઉદ્યોગ, ચામડું ઉદ્યોગ, ઉન પ્રોસેસિંગ, મીટ પ્રોસેસિંગ વગેરે.	(5) અન્ય ઉદ્યોગો માછીમારી આધારિત, રબર ઉદ્યોગ, ગુળ ઉદ્યોગ, જ્યુટ ઉદ્યોગ વગેરે.
--	---	--	---	---

ઉદાહરણો :

- ખાંડ ઉદ્યોગ
- તેલ મિલ ઉદ્યોગ
- દૂધ અને કેરી ઉદ્યોગ
- મસાલા પ્રોસેસિંગ ઉદ્યોગ
- કપાસ ટેક્સટાઇલ ઉદ્યોગો
- કાગળ ઉદ્યોગ

સમસ્યાઓ :

- ① કાચામાલનું સ્તુઆધારિત અને અસતત પુરવઠો.
- ② આધુનિક ટેકનોલોજીનો અભાવ.
- ③ નાણા અને સત્તા ધિરાણની અછત.
- ④ માર્કેટિંગ અને સ્ટોરેજ સુવિધાઓનો અભાવ.
- ⑤ પરિવહન અને વીજળી જેવી સુવિધાઓનો અભાવ.

ઉકેલો / ઉપાયો :

- ① આધુનિક ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ વધારવો.
- ② સસ્તા ધિરાણ અને સબસિડી પૂરી પાડવી.
- ③ માર્કેટિંગ, સ્ટોરેજ અને કોલ્ડ સ્ટોરેજ સુવિધાઓ વિકસાવવી.
- ④ પરિવહન, વીજળી, પાણી જેવી સુવિધાઓ સુધારવી.
- ⑤ કાચામાલનું યોગ્ય ભાવ અને પ્રોસેસિંગ માટે પ્રશિક્ષણ આપવું.

* નિષ્કર્ષ : કૃષિ આધારિત ઉદ્યોગો ભારતના ગ્રામીણ અર્થતંત્રની કૈંદ્રિય છે. તે ખેડૂતોની આવક વધારવા, રોજગાર સર્જન કરવા અને આર્થિક વિકાસને સ્થાયી બનાવવા માટે ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે.

૭. નિષ્કર્ષ (Conclusion)

કૃષિ આધારિત ઉદ્યોગો એ માત્ર આર્થિક પ્રવૃત્તિ નથી, પરંતુ તે ભારતના ગ્રામીણ અર્થતંત્રના કાચાકલ્પ માટેનું મુખ્ય શસ્ત્ર છે. તે ખેતીને એક જીવનનિર્વાહના સાધનને બદલે નફાકારક 'વ્યવસાય' (Agri-Business) માં રૂપાંતરિત કરવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. 'વિકસિત ભારત @2047' ના સ્વપ્નને સાકાર કરવા માટે કૃષિ પ્રોસેસિંગ, સપ્લાય ચેઇન અને ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરમાં વધુ મૂડીરોકાણ કરીને કૃષિ આધારિત ઉદ્યોગોને મજબૂત બનાવવું અત્યંત જરૂરી છે.

પરીક્ષા માટે ટૂંકો સાર (Quick Exam Summary):

- * ખ્યાલ: ખેત-પેદાશોનો કાચા માલ તરીકે ઉપયોગ કરીને બજારયોગ્ય ચીજો બનાવતા ઉદ્યોગો.
- * પ્રકારો: પ્રોસેસિંગ એકમો (ચોખા મિલ), મેન્યુફેક્ચરિંગ (ખાંડ/કાપડ), ઈનપુટ્સ (ખાતર/ઓજારો), સર્વિસ સેન્ટર્સ.
- * મહત્વ: ગ્રામીણ રોજગારી, મૂલ્યવર્ધન (Value Addition), બગાડ અટકાવવો, સ્થળાંતર અટકાવવું, અને વિદેશી હૂડિયામણ કમાણી.

Unit 4

માનવ સંસાધન વિકાસ

૧. માનવ સંસાધન વિકાસનો અર્થ (Meaning of HRD)

* સામાન્ય અર્થ: માનવ સંસાધન વિકાસ (Human Resource Development - HRD) એટલે દેશના લોકોની શારીરિક, માનસિક, બૌદ્ધિક અને વ્યાવસાયિક ક્ષમતાઓ, કૌશલ્યો, અને જ્ઞાનમાં વધારો કરવાની સતત પ્રક્રિયા.

* આર્થિક દ્રષ્ટિકોણ: માત્ર ભૌતિક મૂડી (યંત્રો, કારખાના) નો વિકાસ આર્થિક પ્રગતિ માટે પૂરતો નથી. માનવ સંસાધનમાં શિક્ષણ, તાલીમ, આરોગ્ય અને સંશોધન દ્વારા મૂડીરોકાણ કરીને તેને 'માનવ મૂડી' (Human Capital) માં રૂપાંતરિત કરવું તેને HRD કહેવાય છે.

* મુખ્ય ધ્યેય: માનવ જીવનની ગુણવત્તા (Quality of Life) સુધારવી અને લોકોને દેશના આર્થિક વિકાસમાં સક્રિય અને ઉત્પાદક ભાગીદાર બનાવવા.

૨. માનવ સંસાધન વિકાસનું મહત્વ (Importance of HRD)

માનવ સંસાધન વિકાસ દેશના સામાજિક અને આર્થિક વિકાસ માટે પાયાનું કાર્ય કરે છે:

* ઉત્પાદકતા અને કાર્યક્ષમતામાં વધારો: તાલીમ અને શિક્ષણ મેળવેલ શ્રમિકો વધુ ઝડપથી અને ગુણવત્તાસભર કામ કરી શકે છે, જેથી ઉત્પાદન ખર્ચ ઘટે છે અને ઉત્પાદકતા વધે છે.

* નવીનતા અને ઈનોવેશન (Innovation): સંશોધન અને ઉચ્ચ શિક્ષણ દ્વારા દેશમાં નવી ટેકનોલોજી, આધુનિક ઉત્પાદન પદ્ધતિઓ અને સ્ટાર્ટઅપ સંસ્કૃતિનો વિકાસ થાય છે.

* કુદરતી સાધનોનો શ્રેષ્ઠ ઉપયોગ: જમીન, પાણી અને ખનિજો જેવા કુદરતી સંસાધનોનો બગાડ અટકાવીને તેનો મહત્તમ અને કાર્યક્ષમ ઉપયોગ માત્ર કુશળ માનવબળ જ કરી શકે છે.

* ગરીબી અને બેરોજગારીમાં ઘટાડો: HRD દ્વારા યુવાનોને રોજગારલક્ષી કૌશલ્ય (Skill Development) મળે છે, જેનાથી સ્વ-રોજગાર વધે છે અને ગરીબીનું પ્રમાણ ઘટે છે.

* જીવનધોરણ અને આરોગ્યમાં સુધારો: સારા આરોગ્ય અને પોષણથી શ્રમિકોની કાર્યક્ષમતા વધે છે, આયુષ્ય લંબાય છે અને લોકોનું એકંદર જીવનધોરણ સુધરે છે.

* આધુનિકીકરણ અને સામાજિક પરિવર્તન: શિક્ષણના પ્રસારથી અંધશ્રદ્ધા, બાળલગ્ન અને કુરિવાજો દૂર થાય છે અને સમાજમાં આધુનિક અને વૈજ્ઞાનિક અભિગમ સ્થાપિત થાય છે.

૩. માનવ વિકાસ સૂચકાંક (HDI - Human Development Index) નું માળખું

* સ્થાપના: ૧૯૯૦ માં સંયુક્ત રાષ્ટ્ર વિકાસ કાર્યક્રમ (UNDP) દ્વારા પાકિસ્તાની અર્થશાસ્ત્રી મહેબૂબ-ઉલ-હક અને ભારતીય અર્થશાસ્ત્રી અમર્ત્ય સેન ના વિઝન હેઠળ પ્રથમ વાર HDI ની શરૂઆત કરવામાં આવી.

* મુખ્ય હેતુ: માત્ર GDP કે આર્થિક વૃદ્ધિ દરને વિકાસનો આંક માનવાને બદલે "માનવ કલ્યાણ" ને વિકાસનો સાચો માપદંડ બનાવવો.

* મુખ્ય ૩ પરિમાણો (3 Dimensions):

* આરોગ્ય (Health / Longevity): લાંબુ અને સ્વસ્થ જીવન.

* શિક્ષણ (Education / Knowledge): જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ.

* જીવનધોરણ (Standard of Living): યોગ્ય જીવન ધોરણ.

૪. ૨૦૧૦ ના અહેવાલ મુજબ HDI ગણતરી પદ્ધતિ (Calculation of HDI - 2010 Report Methodology)

UNDP એ ૨૦૧૦ ના માનવ વિકાસ અહેવાલ (20th Anniversary Edition) માં HDI ની ગણતરી પદ્ધતિ, સૂચકાંકો અને સુત્રોમાં મોટો આંતરરાષ્ટ્રીય સુધારો કર્યો.

(A) ૨૦૧૦ માં સુધારેલા પરિમાણો અને સૂચકાંકો (Dimensions & Indicators):

૧. આરોગ્ય પરિમાણ (Health Dimension):

* સૂચકાંક: જન્મ સમયે અપેક્ષિત આયુષ્ય (Life Expectancy at Birth).

૨. શિક્ષણ પરિમાણ (Education Dimension - ૨ નવા સૂચકાંકો):

* શાળાકીય શિક્ષણના સરેરાશ વર્ષો (Mean Years of Schooling - MYS): ૨૫ વર્ષ કે તેથી વધુ ઉંમરના પુખ્ત લોકોએ મેળવેલા શિક્ષણના સરેરાશ વર્ષો.

* શાળાકીય શિક્ષણના અપેક્ષિત વર્ષો (Expected Years of Schooling - EYS): શાળામાં પ્રવેશી રહેલા બાળકે ભવિષ્યમાં મેળવવાની અપેક્ષા ધરાવતા શિક્ષણના વર્ષો.

૩. જીવનધોરણ પરિમાણ (Standard of Living Dimension):

* સૂચકાંક: માથાદીઠ કુલ રાષ્ટ્રીય આવક (GNI per Capita in PPP\$). (નોંધ: ૨૦૧૦ માં GDP ને બદલે GNI નો ઉપયોગ શરૂ થયો).

(B) લક્ષ્યાંકો / માપદંડો (Goalposts - Min and Max Values as per 2010 Report):

દરેક સૂચકાંક માટે મહત્તમ (Maximum) અને ન્યૂનતમ (Minimum) મર્યાદા નક્કી કરવામાં આવી છે:

* જન્મ સમયે અપેક્ષિત આયુષ્ય: ન્યૂનતમ = ૨૦ વર્ષ, મહત્તમ = ૮૩.૨ વર્ષ (૨૦૧૦ ના વાસ્તવિક ડેટા મુજબ).

* શાળાકીય શિક્ષણના સરેરાશ વર્ષો (MYS): ન્યૂનતમ = ૦ વર્ષ, મહત્તમ = ૧૩.૨ વર્ષ.

* શાળાકીય શિક્ષણના અપેક્ષિત વર્ષો (EYS): ન્યૂનતમ = ૦ વર્ષ, મહત્તમ = ૨૦.૬ વર્ષ.

* માથાદીઠ રાષ્ટ્રીય આવક (GNI per Capita PPP\$):

ન્યૂનતમ = \$૧૦૦, મહત્તમ = \$૧૦૮,૨૧૧.

(C) ગણતરીના તબક્કા અને સૂત્રો (Steps & Formulas):

ગણતરી મુખ્યત્વે ત્રણ તબક્કામાં થાય છે:

તબક્કો ૧: પરિમાણ સૂચકાંકોનું નોર્મલાઇઝેશન (Dimension Sub-indices Calculation)

દરેક વાસ્તવિક મૂલ્યને ૦ થી ૧ ની વચ્ચે રૂપાંતરિત કરવા માટે આ સામાન્ય સૂત્રનો ઉપયોગ થાય છે:

* સામાન્ય સૂત્ર:

૧. આરોગ્ય સૂચકાંક (Life Expectancy Index - LEI):

૨. શિક્ષણ સૂચકાંક (Education Index - EI):

શિક્ષણ માટે પહેલા બે અલગ-અલગ સબ-ઇન્ડેક્સ ગણાય છે:

* Mean Years of Schooling Index (MYSI):

* Expected Years of Schooling Index (EYSI):

* સંયુક્ત શિક્ષણ સૂચકાંક (EI) ની ગણતરી (ભૌમિતિક સરેરાશ):

(અહીં બે સબ-ઇન્ડેક્સના ભૌમિતિક સરેરાશનું નોર્મલાઇઝેશન કરવામાં આવે છે).

૩. આવક સૂચકાંક (Income Index - II):

આવકમાં વધારા સાથે તેની સાપેક્ષ ઉપયોગિતા ઘટે છે, તેથી તેમાં લઘુગણક (Logarithm - $\ln$) નો ઉપયોગ થાય છે:

HDI (માનવ વિકાસ સૂચકાંક) નું સૂત્ર

$$HDI = (I_{LE} \times I_{ED} \times I_{II})^{1/3}$$

અહીં,

I_{LE} = આયુષ્ય સૂચકાંક (Life Expectancy Index)

I_{ED} = શિક્ષણ સૂચકાંક (Education Index)

I_{II} = આવક સૂચકાંક (Income Index)

1) આયુષ્ય સૂચકાંક (I_{LE}) નું સૂત્ર :

$$I_{LE} = \frac{LE - LE_{min}}{LE_{max} - LE_{min}}$$

LE = જન્મ સમયે અપેક્ષિત આયુષ્ય

$LE_{max} = 85$ વર્ષ

$LE_{min} = 20$ વર્ષ

2) શિક્ષણ સૂચકાંક (I_{ED}) નું સૂત્ર :

$$I_{ED} = \frac{2}{3} I_{MYS} + \frac{1}{3} I_{EYS}$$

I_{MYS} = સરેરાશ શાળાકીય વર્ષો સૂચકાંક (Mean Years of Schooling Index)

I_{EYS} = અપેક્ષિત શાળાકીય વર્ષો સૂચકાંક (Expected Years of Schooling Index)

$$I_{MYS} = \frac{MYS - 0}{15 - 0} = \frac{MYS}{15}$$

MYS = સરેરાશ શાળાકીય વર્ષો

$$I_{EYS} = \frac{EYS - 0}{18 - 0} = \frac{EYS}{18}$$

EYS = અપેક્ષિત શાળાકીય વર્ષો

3) આવક સૂચકાંક (I_{II}) નું સૂત્ર :

$$I_{II} = \frac{\ln(GNI_{pc}) - \ln(100)}{\ln(75,000) - \ln(100)}$$

GNI_{pc} = પ્રતિ વ્યક્તિ સ્થુલ રાષ્ટ્રીય આવક (PPP \$)
100 અને 75,000 = નિશ્ચિત ન્યૂનતમ અને મહત્તમ મૂલ્ય

તબક્કો ૨: અંતિમ HDI ની ગણતરી (Geometric Mean - ભૌમિતિક સરેરાશ)

૨૦૧૦ ની પદ્ધતિમાં સૌથી મોટો બદલાવ એ હતો કે જૂની ગણિત સરેરાશ (Arithmetic Mean) ને બદલે ભૌમિતિક સરેરાશ (Geometric Mean - Cube Root) નો ઉપયોગ શરૂ થયો:

1 * ભૌમિતિક સરેરાશનો ફાયદો:

જૂની પદ્ધતિમાં જો કોઈ દેશ એક ક્ષેત્રમાં (દા.ત. આવકમાં) ખૂબ આગળ હોય અને શિક્ષણ કે આરોગ્યમાં પાછળ હોય તો પણ ઊંચો HDI મેળવી શકતો હતો. ૨૦૧૦ ની ભૌમિતિક સરેરાશ પદ્ધતિથી કોઈ એક ક્ષેત્રની નબળાઈ સીધી અંતિમ આંક પર નકારાત્મક અસર કરે છે, જે બતાવે છે કે ત્રણેય ક્ષેત્રો સરખા પ્રમાણમાં મહત્વપૂર્ણ છે.

૫. પરીક્ષા માટે મુખ્ય સાર (Key Summary for Exams)

* HRD: માનવ શક્તિની કાર્યક્ષમતા અને ક્ષમતાઓ વધારવાની પ્રક્રિયા.

* HDI: માનવ વિકાસનું માપદંડ (મૂલ્ય ૦ થી ૧ ની વચ્ચે).

ભારતમાં માનવ વિકાસના વલણો, મર્યાદાઓ અને સ્ત્રી સશક્તિકરણના માપદંડો (GII અને GEM)

૧. ભારતમાં માનવ વિકાસના વલણો (Trends in Human Development in India)

૧૯૯૦ માં સંયુક્ત રાષ્ટ્ર વિકાસ કાર્યક્રમ (UNDP) દ્વારા પ્રથમ માનવ વિકાસ અહેવાલ (HDI) બહાર પાડવામાં આવ્યો ત્યારથી ભારતે માનવ વિકાસના ક્ષેત્રે સતત પ્રગતિ કરી છે.

મુખ્ય વલણો અને આંકડાકીય પ્રગતિ:

* HDI મૂલ્યમાં સતત વધારો: ૧૯૯૦ માં ભારતનો HDI આંક ૦.૪૩૪ ની આસપાસ હતો, જે વધતા વધીને ૦.૬૪ થી ૦.૬૫ ની શ્રેણીમાં પહોંચ્યો છે. આ બતાવે છે કે ભારતે 'નિમ્ન માનવ વિકાસ' (Low Human Development) શ્રેણીમાંથી નીકળીને 'મધ્યમ માનવ વિકાસ' (Medium Human Development) શ્રેણીમાં પ્રવેશ કર્યો છે.

* આયુષ્યમાં સુધારો (Health Trend): ૧૯૫૧ માં ભારતનું સરેરાશ અપેક્ષિત આયુષ્ય (Life Expectancy) માત્ર ૩૨ વર્ષ હતું, જે ૧૯૯૦ માં આશરે ૫૮ વર્ષ થયું અને વર્તમાન સમયમાં તે વધીને આશરે ૬૭ થી ૭૦ વર્ષ સુધી પહોંચ્યું છે. બાળ મૃત્યુદરમાં ઘટાડો અને રસીકરણ અને આરોગ્ય સુવિધાઓનો પ્રસાર આનું મુખ્ય કારણ છે.

* શિક્ષણના સ્તરમાં સુધારો (Education Trend): ૧૯૫૧ માં ભારતનો સાક્ષરતા દર માત્ર ૧૮% હતો, જે વધીને ૭૭% થી વધુ થયો છે. પ્રાથમિક શિક્ષણના સાર્વત્રિકીકરણ માટે હાથ ધરાયેલા મિશન (જેમ કે સર્વ શિક્ષા અભિયાન, નવી શિક્ષણ નીતિ) ના કારણે શાળામાં નોંધણી દર (Enrollment Ratio) વધ્યો છે.

* આવક અને જીવનધોરણ (Income Trend): માથાદીઠ કુલ રાષ્ટ્રીય આવક (GNI per Capita in PPP\$) માં નોંધપાત્ર સુધારો થયો છે. ખાસ કરીને ૧૯૯૧ ના આર્થિક સુધારા (LPG - ઉદારીકરણ, ખાનગીકરણ અને વૈશ્વિકીકરણ) પછી ભારતનું આર્થિક ઉત્પાદન અને માથાદીઠ આવક ઝડપથી વધ્યા છે.

* સામાજિક યોજનાઓની સકારાત્મક અસર: આકાંક્ષી જિલ્લા કાર્યક્રમ, મનરેગા (MGNREGA), અટલ પેન્શન યોજના, અને આયુષ્માન ભારત જેવી યોજનાઓએ તળિયાના લોકો સુધી માનવ વિકાસના લાભો પહોંચાડવામાં મદદ કરી છે.

૨. ભારતમાં માનવ વિકાસની મર્યાદાઓ / પડકારો (Limitations of Human Development in India)

ભારતે HDI આંકમાં સુધારો કર્યો હોવા છતાં, ભારત સામે માનવ વિકાસના ક્ષેત્રે કેટલીક ગંભીર મર્યાદાઓ અને પડકારો પ્રવર્તે છે:

* પ્રાદેશિક અને ક્ષેત્રીય અસમાનતા (Regional Disparities): ભારતના વિવિધ રાજ્યો વચ્ચે માનવ વિકાસમાં વિશાળ તફાવત છે. કેરળ અને ગોવા જેવા રાજ્યો ઉચ્ચ માનવ વિકાસ (High HDI) ધરાવે છે, જ્યારે બિહાર, ઝારખંડ, ઉત્તર પ્રદેશ અને ઓડિશા જેવા રાજ્યો હજી પણ માનવ વિકાસના નીચલા સ્તરે છે.

* જાતિગત અસમાનતા (Gender Inequality): પુરુષો અને સ્ત્રીઓ વચ્ચે શિક્ષણ, આરોગ્ય અને કમાણીના સ્તરમાં મોટો તફાવત છે. સ્ત્રી સાક્ષરતા દર અને શ્રમ બળમાં મહિલાઓની ભાગીદારી (FLFPR) પુરુષોની સરખામણીએ ઘણી ઓછી છે.

* આવકની તીવ્ર અસમાનતા (Income Inequality): આર્થિક વૃદ્ધિનો લાભ દેશના તમામ વર્ગો સુધી સમાન રીતે પહોંચ્યો નથી. દેશની મોટાભાગની સંપત્તિ ધનિક વર્ગ પાસે કેન્દ્રિત થયેલી છે, જ્યારે મોટો વર્ગ હજી પણ ગરીબી અને કુપોષણ સામે ઝૂઝી રહ્યો છે.

* આરોગ્ય અને શિક્ષણની ગુણવત્તાનો અભાવ (Quality Deficit): પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓમાં પ્રવેશ વધ્યો છે, પરંતુ શિક્ષણની ગુણવત્તા અને કૌશલ્ય (Skill) ની ગુણવત્તા નીચી છે. એવી જ રીતે, જાહેર આરોગ્ય ક્ષેત્રે સરકારી ખર્ચ (GDP ના માત્ર ૧.૫% થી ૨%) ઓછો હોવાથી ગરીબ લોકોને ગુણવત્તાસભર સારવાર મળતી નથી.

* પર્યાવરણીય ક્ષતિ (Environmental Degradation): આર્થિક વિકાસની ઘેલછામાં વાયુ પ્રદૂષણ, જળ પ્રદૂષણ અને પર્યાવરણીય નુકસાન વધ્યું છે, જે લોકોની આરોગ્ય વિષયક જીવન ગુણવત્તા પર નકારાત્મક અસર કરે છે.

૩. જેન્ડર એમપાવરમેન્ટ મેઝર (GEM - Gender Empowerment Measure)

(A) GEM નો અર્થ અને ઇતિહાસ:

* વ્યાખ્યા: GEM એ સ્ત્રીઓ અને પુરુષો વચ્ચે આર્થિક અને રાજકીય નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયામાં ભાગીદારી અને સશક્તિકરણના સ્તરને માપતો સૂચકાંક છે.

* ઇતિહાસ: તેની શરૂઆત UNDP દ્વારા ૧૯૯૫ ના માનવ વિકાસ અહેવાલમાં કરવામાં આવી હતી.

* મુખ્ય ધ્યેય: મહિલાઓ માત્ર આરોગ્ય કે શિક્ષણ મેળવે તે પૂરતું નથી, પરંતુ તેઓ દેશના આર્થિક અને રાજકીય નેતૃત્વમાં કેટલી સક્રિય ભૂમિકા ભજવે છે તે માપવું.

(B) GEM ના મુખ્ય ૩ પરિમાણો અને સૂચકાંકો (Dimensions of GEM):

૧. રાજકીય ભાગીદારી અને નિર્ણય શક્તિ (Political Participation & Decision-making):

* સૂચકાંક: સંસદ (Parliament) માં મહિલાઓ અને પુરુષો ધરાવતા સ્થાનો/બેઠકોની ટકાવારી.

૨. આર્થિક ભાગીદારી અને નિર્ણય શક્તિ (Economic Participation & Decision-making):

* સૂચકાંક ૧: ધારાસભ્યો, વરિષ્ઠ અધિકારીઓ અને સંચાલકો (Legislators, Senior Officials, and Managers) તરીકે મહિલાઓ અને પુરુષોનો હિસ્સો.

* સૂચકાંક ૨: વ્યાવસાયિક અને તકનીકી હોદ્દાઓ (Professional and Technical Positions) માં મહિલાઓ અને પુરુષોનો હિસ્સો.

૩. આર્થિક સંસાધનો પર નિયંત્રણ (Control over Economic Resources):

* સૂચકાંક: પુરુષો અને સ્ત્રીઓની અંદાજિત કમાયેલી માથાદીઠ આવક (Estimated Earned Income).

(C) GEM ની ગણતરી પદ્ધતિ (Calculation of GEM):

GEM ની ગણતરીમાં સમાનતા નકારાત્મકતા પદ્ધતિ (Equally Distributed Equivalent Percentage - EDEP) નો ઉપયોગ થાય છે:

* તબક્કો ૧: દરેક પરિમાણ માટે પુરુષ અને સ્ત્રીના હિસ્સાને આધારે EDEP ની ગણતરી કરવામાં આવે છે, જ્યાં સ્ત્રી અને પુરુષ વસ્તીના હિસ્સા સાથે સરખામણી થાય છે.

* તબક્કો ૨: આર્થિક આવક પરિમાણ માટે માથાદીઠ આવકના આધારે અંદાજિત આવક ઇન્ડેક્સ તૈયાર કરાય છે.

* તબક્કો ૩: ત્રણેય પાયાના પરિમાણો (રાજકીય, વ્યાવસાયિક/નિર્ણય શક્તિ અને આવક) ની ગણિત સરેરાશ (Unweighted Arithmetic Mean) લેવામાં આવે છે.

* મૂલ્ય: GEM નું મૂલ્ય ૦ થી ૧ ની વચ્ચે હોય છે. ૧ ની નજીકનું મૂલ્ય સ્ત્રી સશક્તિકરણનું ઊંચું સ્તર દર્શાવે છે.

૪. જેન્ડર ઇનઇક્વાલિટી ઇન્ડેક્સ (GII - Gender Inequality Index) - ૨૦૧૦ નો સુધારેલો અહેવાલ

UNDP એ ૨૦૧૦ ના માનવ વિકાસ અહેવાલમાં જૂના સૂચકાંકો (જેમ કે GEM અને GDI) માં રહેલી મર્યાદાઓ દૂર કરવા માટે GII (Gender Inequality Index) નામનો નવો, વ્યાપક અને આધુનિક સૂચકાંક રજૂ કર્યો.

(A) GII નો અર્થ:

GII એ જાતિગત અસમાનતા (Gender Inequality) ને કારણે માનવ વિકાસમાં થતાં સંભવિત નુકસાન કે ક્ષતિને માપે છે. તે દર્શાવે છે કે મહિલાઓ પ્રત્યેના ભેદભાવને કારણે દેશ પોતાના પૂર્ણ માનવ વિકાસથી કેટલો વંચિત રહે છે.

(B) ૨૦૧૦ મુજબ GII ના મુખ્ય ૩ પરિમાણો અને ૫ સૂચકાંકો (Dimensions & Indicators):

૧. પ્રજનન આરોગ્ય (Reproductive Health):

* સૂચકાંક ૧: માતા મૃત્યુદર (Maternal Mortality Ratio - MMR) - પ્રસુતિ દરમિયાન થતાં સ્ત્રીઓના મૃત્યુ.

* સૂચકાંક ૨: કિશોરી પ્રજનન દર (Adolescent Birth Rate - ABR) - ૧૫ થી ૧૯ વર્ષની વયની કિશોરીઓનો જન્મ દર.

૨. સશક્તિકરણ (Empowerment):

* સૂચકાંક ૩: સંસદીય બેઠકોમાં હિસ્સો (Share of Parliamentary Seats) - કેન્દ્રીય સંસદમાં સ્ત્રીઓ અને પુરુષોનું પ્રતિનિધિત્વ.

* સૂચકાંક ૪: માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણનું સ્તર (Educational Attainment) - ૨૫ વર્ષ કે તેથી વધુ વયના પુરુષો અને સ્ત્રીઓમાં માધ્યમિક કે તેથી વધુ શિક્ષણ ધરાવતા લોકોની ટકાવારી.

૩. શ્રમ બળ ભાગીદારી (Labour Market / Economic Status):

* સૂચકાંક ૫: શ્રમ બળ સહભાગિતા દર (Labour Force Participation Rate - LFPR) - ૧૫ વર્ષ કે તેથી વધુ વયના પુરુષો અને સ્ત્રીઓની આર્થિક ક્ષેત્રે કામ કરવાની સક્રિય ટકાવારી.

(C) GII ની ગણતરી પદ્ધતિ (Calculation Steps of GII as per 2010 Report):

GII ની ગણતરી તકનીકી રીતે જટિલ છે જેમાં ભૌમિતિક સરેરાશ (Geometric Mean) અને હાર્મોનિક સરેરાશ (Harmonic Mean) નો ઉપયોગ થાય છે. તેની ગણતરી ૫ મુખ્ય તબક્કામાં થાય છે:

તબક્કો ૧: ડેટાનું ટ્રીટમેન્ટ અને નોર્મલાઇઝેશન (Treating Zeroes and Extreme Values)

* જો માતા મૃત્યુદર (MMR) ખૂબ નીચો કે શૂન્ય હોય તો તેને લઘુત્તમ ૧૦ તરીકે લેવાય છે અને મહત્તમ ૧૦૦૦ સ્વીકારાય છે.

* મહિલા સંસદીય હિસ્સો ૦.૧% થી ઓછો હોય તો તેને ૦.૧% ગણવામાં આવે છે, જેથી ગણિત/લઘુગણકમાં શૂન્યની સમસ્યા ના આવે.

તબક્કો ૨: સ્ત્રીઓ અને પુરુષો માટે અલગ-અલગ ભૌમિતિક સરેરાશ ગણવી (G_F અને G_M)

* પ્રથમ, સ્ત્રીઓ માટેના ત્રણ પરિમાણો (આરોગ્ય, સશક્તિકરણ, શ્રમ બળ) ના મૂલ્યોનો ઉપયોગ કરીને સ્ત્રીઓ માટેનો એગ્રીગેટ ઇન્ડેક્સ (G_F) શોધાય છે:

(નોંધ: પુરુષો માટે પ્રજનન આરોગ્ય લાગુ પડતું ન હોવાથી પુરુષોના આરોગ્ય માટે મૂલ્ય ૧ લેવાય છે).

* ત્યારબાદ, પુરુષો માટે પણ તેવી જ રીતે ભૌમિતિક સરેરાશ (G_M) શોધાય છે:

તબક્કો ૩: હાર્મોનિક સરેરાશની ગણતરી (Harmonic Mean of Geometric Means - HNK)

* સ્ત્રી (G_F) અને પુરુષ (G_M) ના ઇન્ડેક્સનું હાર્મોનિક સરેરાશ લેવામાં આવે છે:

* હાર્મોનિક સરેરાશનો ઉપયોગ એટલા માટે થાય છે કારણ કે તે પુરુષો અને સ્ત્રીઓ વચ્ચેના આંતરિક તફાવતો અને અસમાનતાઓને સ્પષ્ટ રીતે ઉપસાવે છે.

તબક્કો ૪: બેન્ચમાર્ક / સમાન અર્થતંત્રની ગણતરી

* આ તબક્કામાં સ્ત્રી અને પુરુષ બંને જૂથોના સરેરાશ આંકડાઓનો ઉપયોગ કરીને એક 'સંપૂર્ણ સમાનતા ધરાવતા માળખા' (Equally Distributed Mean) ની ગણતરી થાય છે, જેને રેફરન્સ સ્ટાન્ડર્ડ કહેવાય છે.

તબક્કો ૫: અંતિમ GII ની ગણતરી (Final GII Formula)

* અંતિમ GII ની ગણતરી કરવા માટે નીચે મુજબના સૂત્રનો ઉપયોગ થાય છે:

GII (Gender Inequality Index) નું સૂત્ર

$$GII = 1 - \frac{I_H + I_E + I_L}{3}$$

I_H = પ્રજનન સ્વાસ્થ્ય (Reproductive Health)

I_E = સશક્તિકરણ (Empowerment)

I_L = શ્રમબજાર (Labour Market)

જ્યાં દરેક ઘટક નીચે મુજબ ગણવામાં આવે છે :

1) $I_H = \frac{M}{100,000}$

M = માતૃત્વ મૃત્યુ દર (Maternal Mortality Ratio) પ્રતિ 100,000 જીવતા જન્મ

2) $I_E = \frac{1}{2} \left(\frac{LFPR_f}{LFPR_m} + \frac{SE_f}{SE_m} \right)$

$LFPR_f$ = સ્ત્રી શ્રમબળ ભાગીદારી દર

$LFPR_m$ = પુરુષ શ્રમબળ ભાગીદારી દર

SE_f = સ્ત્રી માધ્યમિક શિક્ષણમાં ભાગીદારી દર

SE_m = પુરુષ માધ્યમિક શિક્ષણમાં ભાગીદારી દર

3) $I_L = \frac{1}{2} \left(\frac{LFPR_f}{LFPR_m} + \frac{EP_f}{EP_m} \right)$

$LFPR_f$ = સ્ત્રી શ્રમબળ ભાગીદારી દર

$LFPR_m$ = પુરુષ શ્રમબળ ભાગીદારી દર

EP_f = સ્ત્રી રોજગાર ભાગીદારી દર

EP_m = પુરુષ રોજગાર ભાગીદારી દર

GEM (Gender Empowerment Measure) નું સૂત્ર

$$GEM = \frac{P_p + E_p}{2}$$

P_p = રાજકીય સશક્તિકરણ (Political Empowerment)

E_p = આર્થિક સશક્તિકરણ (Economic Empowerment)

1) $P_p = \frac{1}{2} \left(\frac{S_f}{S_m} + \frac{P_f}{P_m} \right)$

S_f = સંસદમાં સ્ત્રીઓનું પ્રતિનિધિત્વ (%)

S_m = સંસદમાં પુરુષોનું પ્રતિનિધિત્વ (%)

P_f = મંત્રીપદ પર સ્ત્રીઓનું પ્રતિનિધિત્વ (%)

P_m = મંત્રીપદ પર પુરુષોનું પ્રતિનિધિત્વ (%)

2) $E_p = \frac{1}{2} \left(\frac{E_f}{E_m} + \frac{I_f}{I_m} \right)$

E_f = વ્યાવસાયિક / ટેકનિકલ કામમાં સ્ત્રીઓની ભાગીદારી (%)

E_m = પુરુષોની ભાગીદારી (%)

I_f = અંદાજપાતિત આવકમાં સ્ત્રીઓનો હિસ્સો (%)

I_m = પુરુષોનો હિસ્સો (%)

(D) GII ના મૂલ્યનું અર્થઘટન (Interpretation of GII Values):

* મૂલ્ય મર્યાદા: GII નું મૂલ્ય 0 થી 1 ની વચ્ચે હોય છે.

* મૂલ્ય 0 (Zero): પૂર્ણ સમાનતા (Complete Gender Equality) દર્શાવે છે, જ્યાં સ્ત્રીઓ અને પુરુષો વચ્ચે કોઈ જ ભેદભાવ કે અસમાનતા નથી.

* મૂલ્ય 1 (One): સંપૂર્ણ અસમાનતા (Complete Gender Inequality) દર્શાવે છે, જ્યાં સ્ત્રીઓ તમામ ક્ષેત્રે સંપૂર્ણ વંચિત છે.

* સૂચક ગુણધર્મ: HDI કરતાં ઉલટું, GII નો આંક જેટલો નીચો, તે દેશ માટે તેટલું સારું ગણાય.

પ. પરીક્ષા માટે ઉપયોગી ટૂંકો વિહંગાવલોકન (Quick Summary)

* ભારતમાં HDI ટ્રેન્ડ: નિમ્ન સ્તરેથી મધ્યમ સ્તરે સુધારો (0.૪૩૪ થી ૦.૬૪+).

* ભારતીય મર્યાદાઓ: પ્રાદેશિક વિષમતા (કેરળ vs બિહાર), ઓછી સ્ત્રી શ્રમ ભાગીદારી, ગુણવત્તા વગરનું શિક્ષણ/આરોગ્ય.

* GEM (૧૯૯૫): સ્ત્રીઓની આર્થિક અને રાજકીય નિર્ણય શક્તિ અને આવકની સક્ષમતા માપે છે.

* GII (૨૦૧૦): સ્ત્રી અસમાનતા કારણે માનવ વિકાસમાં થતું નુકસાન માપે છે. તેના ૩ અંક: પ્રજનન આરોગ્ય (MMR, ABR), સશક્તિકરણ (સંસદ, શિક્ષણ), અને શ્રમ બળ સહભાગિતા (LFPR).

Thank you
Best wishes